

Ilukudjadu amutediyandi longoko iwera, mawera malalo, manai,
mawera matanu mawera motoba ondi mawera malaloabe viye, manayiabe
viye, matanuabe viye, motobaabe viyendi motoba navoko ndimu,
ebuwa tokonga djoba djedibwa amuteiyaka ainga avawaka nyeva
likanaka mbwa nyelalo embadi, mbwa nyemu djaka mbenga djedje pa.

Trunku avawaka, Elefante avawaka, Escalera avategowaka mbadi
elikana yomeni. Vayena mba moto atataka mbadi, mbadi eziepi eviya
londaka ezityi nazityi.

Nangwe na viaka
nangwe na timbaka.

Ebetyendi nga ke ebebe nga.

Ebetyendi wadiyaka Ndjambu na mwadadu Ngwalezie baka na mbokavoko evara diya diya minya ma tyetye ma tima ngonde Ngwalezie avadjayaka mwa mumu dina na Ugula wadiyaka wadiyaka mwana amutye atyetye tamwaka avatyetye embokavoko baka na mbokaya evara avatekobetye mboi nyevokwe avaviaka nyangwe avaipwaka na muna *¿Emwanandi mboi ebonga nga djae?*

Muna muna *Aletondenendi ene wana wawato*. Wavara diya wavara diya mwana avatyetye emboka nyangwe muna nyangwe muna nyangwe na *mboime nyebolo nyeye nangwe nyinana namandi saka djandi kutyenetyengwe djele ipikiliya ivoko egala na diyaka na mboime inyame nyinana*. Nyangwe avavoko na muna vavotye mboi nyave na *eoyandi mwada upolo, evapuletye nandi mboi etondeve na mboi eye etondeve*. Avatyetye emboka mboi nyadu avavoko na wana *noyandi mwadangani aupolondi okani nangwe erago*. Umboko na *nabenguditye natoka djoba djengabetye dja isodja ke na dolaka*. Umbokwe na ngwe natye umbokwe na ngwe natye avatelikanaka umboko, muna munandi oka tyeye tyeyeonge abetyendi aoya ngoiazityi na erago wewavatelenaka ngoia, wavabapetye viye viye na emboka wemboi nyadu nyeinga nyeviya umbokwe muna *ndi takangwe djele kilovoko*

umbokwe muna *ndi takangwe djele nyeba* umbokwe muna *djele nyeba*
umbokwe na *djele evoko*. Muna *Nyawe, napulendi na tyatyavaelukate*
poni eduwamaka na mboi evoko ndumba amboi nyebe nangwe ke
vabengwe navoko na inyweni na oka lityiyetyeningwe emboka
mwadangani abetyengwe na oyaka motoabe kamiye, yondiye na mgwe
nataya moto te moto maku djele ima tima. Wana mboiadu
wavatekabanaka ngoia moto benama beba beba wamukabanaka na
mangamaya.

Ebetyendi na ke ebebe na.

Ndjambu na mwadadu Ngwalezie na wana wadu Etundji, Ugula na Mabembe, wadiya wadiya mbambaya avalikaka Ugula na ndjalevoko, na ndjale mera Ugula avasaka moboyi utubwe andjale. Muvara diya ainga avaimwaka avatetyetye ezityi, vatyetyemu ezityi avaoyaka roku atimbaatye rope aviakaoyaka roku atimba ke vabenemu aoyakana abendi vabenemu alumana ke elwa ekulwa ele amwasani, vabenemu ato na nyegwesendi ke ailwa ikai ke vabeneyo ekwa ke muateme ke amuviaka. Djobivokwe Ugula avatetyetye ezityi, atoko roku mundjale lita mubolumaka avunye roku mera eva ilwaka moto, moto memura abetyendi mwado, muna muna *¿Ndendidola?*

Ugula avadidaka, muna o *ndi roku eilwandi moto dja*, mwado de Ugula na nyawe, bovenetye puga, muavenetye puga mwado avitetye na embadi weavakobetye nyangwe, muna nyangwe na Ugula na *¿Ugula ayeve?* Muna muna *¿Eipwandi Ugula na ratine?* Muna muna *natokandi natokomu* muna muna *tyetyeaye elevanye bia*. Avatetyetye erago Ugula na muna *¿Dja?* Muna nyawe, *¿Eye iba?* Muna nabe iba, ndi *vayena ebeiba iwe nave levabanaka*. Boviaka na embadi diya evara ndivo Etundji na, *mwadomeaye na Ugulaabe mwada ndowemboka ayendi nyama* Ugula na muna *dibaka modumbu pi avatedibaka modumbu*.

Wadiya wadiya wadiya wadiya djoba vindakae vindeni
watowainga watyeemaliyo wamuevara diya, evarandi ipwa mwado
aipwaka na Ugula na *¿Ove eoyandi nyama menyí na radjongwe dja
isedie?*

Muna *O noyandinyo na ndjale ke vabeneve eoyakanyo na ndjale
¿Ebenendi esaka dja? Nabenendi vabenengwe noya ke nilwa ekulu
aele amwasani vatongwe na nyegwesendi ke nilwa ikai ¿Na? Muna e,
muna muna ¿Ke oveeyendi dja? Muna muna ene dja, atoko mbambadu,
aUgula, aviakaUgula endoto muna muna likaka belombeme bira na
mwadave Ugula ainga avatelikaka, mwado de, digo si, muna nyawe
Ugula namu na ¿Ndi dja? Muna Ugula na natokandi edja, tyetye ke
eviakangwe na mweya anyama ke nadjaka Ugula botyetye aviyamu na
mweya, moviya ambwe aviyadja, Ugula na muna ¿Dja?*

Muname ziya botyetye rope aviya namio, meviya ambwe
aviyadja, Ugula aingaatye ezityi evara nditye mwado evelika via
Ugula kobetye nga mebango mia roku na miolo mia roku muna o ¿Ndi
evaekwago dja, abelale ano, abendomiamé ano? Nalukandi
natimbiyetye ebeva mera emboka Ugula, mwado avatokaka djongo
djieziepi egala djoya dja Ugula mbisedi mubotyetye emboka Mabembe
na Etundji boingwakawa mbeti amusagakawa sazie sazie pa mwado
gape Ugula viakae longoko nga wananyangwe mosagweni ainga apayawa
evara, yo ndivo Etundji na muna *¿E Ugulae navotyendive djae, anga
na mwadome muraabe mwada ndowemboka ayendi nyama?*

Ugula ainga avalikanaka mbarebo.

Ebetyendi na ke ebebe na.

Embokavoko ediyaka uvengwa umboko motyetye motye tamwaka ke emboka evokwe ediyaka Ndjambu na Ngwalezie na mwadu Ugula, mwana Ugula abebe apuletye ima elukamu asaka, muna muabengudi djidja djongo dja ndjuke nyebolo nyinana, djele mba mwado, muna nyangwe nangwe natokandi natye tokaka emeno, nabetego ngudi diyava kendjetyengwe beema. Nyangwe aviya kendjemu bedja, mubio boingaka etyendo, tyeye tyeye tyeye tyeye minya na minya madolaka muereya tyeye tyeye tyeye tyeye amuokaka edunguvoko, muna ebedungu amanga enye, tyeye tyeye tyeye na emanga welongoko ebo amengu nga toko mumumboko aviaka, muna wam, akeva, nabendi magu na ngwemeni navatyetye emangame manana, iye naduwandi ramba, mumu ainga amuviaka mumwa uvengwa na muna *¿Etyendive?* muna muna *natyendi ekulumeni enga itoka dja djele mwado*, Ugula na muna *¿Ndi ovedja, etyendive?*

Muna *natyeterago ¿Ndi eviyandi djongome djinana dja?* Muna *rebo evokwe ebego betyengwe be dadi*, mudaye daye pa, watyeye tyeye tyeye, evara ndivo mumwa uvengwa namu na *natondi enete vitutundi vekudwa evanye vinye*, muna muna *ngwetego natondi na vitutu ndivira*, watyeye tyeye tyeye tyeye tyeye, wavadjombetye

djiridi wavateiriyetyewa wavakobetye wana wado walalo. Mumwa uvengwa na muna *¿Ndi dja? Vayena wado waye walalo ¿Levasaka dja?*

Ugula na muna *ngwe nabayandi amodimi ano* uvengwa na muna *ngwe avite*. Waevera diya waviya kengwe bedja wamudjaka, eluvinda waviya kengwe bedja wamudjaka bia bwe wainga waviya kengwe bedja wavaipwaka nawa na *¿Ndi inyweni iviyidi djeyendi inyweni dja?* Wana *iviyidi djeyendi na leviyandi etyendondi vakwa etyendo na lekobendi wado, yondi elikaniwe lelikanakava*. Gangwe aviya, avaipwaka djongome dja ivoko djira wavatetimbwanakamu na, waevera diya, bia bwe bedja beviya kengwe evara ndivo mumwa uvengwa na muna tata *¿Ove emeno egugu oyendi kabo edjameni, eyendi dja?*

Bedja kengwe kengwe rope wamudjaka na tuma na toko djedje, evara ndivo muna *tata likaka bedja, natokandi edja likaka bedja*, mumu bedja mbwe mumwa uvengwa djedje pa, muatokaka kabo na mualondiyetye ibumu ke Ugula mbalondiyetye, mwado boiraka muna muna *¿Emumu avemoto aviyave eviaka namu ano ayendi dja, emenoadu eyendi dja, kabo itonde dja bedja eboliboli? Ndi nasidjendi kityini evokwe iwe nave levadjaka tyatyava edine djalu, mubedja kendje kendje pa atatabio, wabia dine djalu ngom mwado aimwa bondaka mumu, mumu amudjaka uvengwa boimwaka o mboiame iye nga ndiyeve nga nabebete napuletye na eyendi motubeva eyengudi oyangwe ete motubeva eye ngudi oyangwe, muna mboiame naoyakave dja, eyengudi oyangwe, likaka bedja mebira mubedja mbwe amudjaka aziya edja pa bia bwe mumu na nyawe rebovokwe ndininana levabetye tyatyava emawera maba, bedja kendjeni egala mawera maba malu,*

emawera maba boimuwetye mumadu wamudjaka ekai boimwaka umbila muna mboiame eyendi motubeva mboiame eyendi motubeva eyengudi oyakangwe, engudi oyangwe engudi oyangwe eyengudi oyangwe, likaka bedja mebira, mubedja mbwe, aviyadja bia bwe mwado na mumu nangwe nyawe.

Mumu na muna oka bondaka gangwe nangwe natyendi na mwado, lebeva dodo, elu vindakae emadibwidi mumu na mwado na oka membila do, tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye, matungu na matungundi matye, mumwa uvengwa boimwaka nga emawera matanu muna ¿Ende? Waivebotyetye ekityini, bolongoko mbisedi bolongoko ebokavara, nave nave mbisedi, nyawe mubovevetye bokwaka bovevetye bovevetye tyeye tyeye tyeye tyeye avakobetyewa muna o mboiame iye nga ndiyeve nga ovendiluka esaka ngwenga, eye motubeva eye ngudi oyangwe o mboiame ¿Nasatove dja?

Watyeye tyeye tyeye na edjiridi mumwa uvengwa muna ¿Ndi dja, etandingwe mwado? ¿Natandive mwado dja? Muna muna natina na ove ndipangangwe nalendjiyetye mwado, yondiyena natyendi na mwado enyotye, navatatakamu. Mumu alongo mwado, mwado alongo mumu, mumu atoko mwado ngatyemu, wavatyetye muna muna minya motoba navoko ke eviyaingakamu, vanga viakave elangaka beboka amotobanavoko, iboko djame, ke ebeta oka emutyeye tyeye tyeye wekobetye nyangwe awagangwe awamboka eziepi eziyana. Muna nyawe, botimbaka vabetye minya matima na erago aviya langa beboka avadjombetye iridi wairiyemu.

Mboiadu na muna mboiame vayena bedja beviyandi kengwe elukandi eziyaka mambeya memanana ovembaziyakamu navandi oyakave ovembaziyaka maku mazie navandi oyakave. Mboiadu poni bodjaka djedje djeibumu ti ainga avavoko na muna ke iboko djinye diyaka erago na ngumba eziepi ke mbongameni ima evabetyeve edjombetye evandi duwamaka nayo na metowa na wadjandji mumwa uvengwa ainga avavoko na mboiame mbonga ndira mboka ndira likanakangwe na imwandi natyendi na imwandi embokameni likanaka, nave na mwadave ediyakani dodo na wadjandjingwe etyendondi esikama tyengwe natyetye eni ainga avatyetye mumu avalikanaka na mwadadu emboka dodo.

Ebetyendi na ke ebebe na.

Mumu umboko dina na Ugula mudiya na mwadadu na mwana, wadiya wadiya ainga amuteyaletye ikume dja ima evoko evoko aviya kume beema aviya tayabio mwadadu muna mwadadu na mwadongwe natyendi etyendo ke etyendo mera eyendi etyendo aisango napulevayengwe naviaka. Isango medjira djevabetye mepuma na mepuma, muna ngwe natyendi. Avatelikakamu na bema. Mumu amuyaletye etyendo tyeye tyeye tyeye na eisangowe. Mwado diya na wana wadodo wadjaka dodo minya ma dolaka ma dolaka; djobivoko bedja beinga be ziyawa, mwado digo si ¿O ndi navandi sakava dja? Mumuabe ¿Navasaka mwana dja?

Na ¿Ngwemeni dja? Avatoko kogo edolaka muna kogomeni kogomeni vurele navo nave na vavotye mumame na, vama betyeve etyetye eimbaka na kogo malenge malenge kogo malenge malenge etamwaka mwana awangwemeni nawa ke bedja biziya navondive rope na kogo malenge malenge etamwaka mwana awangwemeni nawa ke bedja beziya navabadetyeve rope kogo malenge malenge etamwaka mwana awangwemeni nawa bedja beziya. Kogo einga emu tyetye yo tyeye tyeye tyeye na embadarango wekogo emu voko kogo malenge malenge mwana awangwemeni nawa bedja beziya kogo bolapaka rope kogo malenge malenge mwana awangwemeni nawa bedja beziya.

Wato votyiyenetyeni votyiyetyeni sosoni, wato votyiyenetyeni
votiyiyeleni votiyiyeleni sosoni. Kogo evalapaka rope kogo malenge
malenge mwana awangwemeni nawa bedja beziya. Wam votiyiyelenie
votiyiyelenie wato wainga waviya votiyiyene vokogo emu imbaka kogo
malenge malenge atamwaka mwana awa, ngwemeni nawa bedja beziya
kogo malenge malenge atamwaka mwana awangwemeni nawa ke bedja
beziya mumu na ¿Ende, endendidola?

Bokudwaka umbila muviye viye umbila na embadi we, kobetye
mwado ubimba mwana ubimba muna o, radjongwe dja djambondi djiviya
kwaka nangwe djinana, navandi sakava dja, nabego na mbia nagugu
eyengwe nadiyakava emeno avaingaka ndjale avabandaka enyolo
adumeni ainga avawaka.

Ebetyendi na ke ebebe na.

Etundji na Ugulavaye naaye motondji ubolo wana Ugula wadiyaka wadiyaka wadiyaka na gangwe Ndjambu na Ngwalezie wadiya wadiyavaye na wado waye na rebo abebolo bebolo nyolo evabaletyemu Ngwalezie avawaka. Minya madolaka minya madolaka Ndjambu avategoawaka wava likanaka Ugula na Etundji wadiya djobivoko Etundji ainga avatoko pepa walomiye mupepa. Pepa mera evoko na Ugula aondwendi isango. Modimadu Etundji avaipwaka na muna *¿E Ugula reme ndiye nave?*

Muna nabe na ima tima eyete pepa *¿Pepa?* vaye na Etundji atomgandi muna muna ebepepa eyendi pepa ana eondwendi isango, vaye na ebotandingwe ekudwa iboko tiboko ke etyetyiyengwe ema toko ebengwe lalago adjayetyiwe mundi ama leviyetyeve imame etokave etokaka era. Muna muna, imwakangwe emigo nabe nisolo tisololo likakangwe natyendi isangodjame nabengudi diyavadiya ene ukuge eneveyaye na oveeyendi ukuge ngwe nabe djongome djirana natyendi isango. Etyetye mwalale leye ngu iwe nave waba pa. Muna imwakangwe migo. Ugula etyendo tyeye tyeye tyeye tyeye na isango we, wainganamu dodo na bedja, toyoko evara mbapuletye egali ekudwenetye moto umboko ambapulenetye mu, muna engoi dju nangwe naleviyendive ebeva.

Ugula na muna ongwe napulendi na nasandive dja ainga avalikakamu Ugula avatyetye epepegu muna emodimame akama ¿Natimbetye? Anatimbakatove, naye isango djame. Etundji mudiya mudiya vabetye djoba djevinda ainga avanangaka gangwe avaviakamu endoto Ndjambu avatakamu edjanganangobo evoko na edjombetyeyo ke edjanganangobo mera eyendi na elukandi elangakayo ebogo ke evatakave ke Etundji abebe apuletye ilanga gangwe avavoko na muna nasetyeve dja oveeyeva epule ilanga, adjetyete na.

Ainga avatimbaka, Etundji na edjanganangobomeni natokandi na nadiyetye dodo. Edjanganangobo na muna mwana mambwango nave Etundji digo si muna nyame avaimwaka avatyetye emboka evokwe avaduwa mwa mwado asa muna muna natokandive mwa mwado na natokandive wava imwaka wavatimbaka embokadu. Wana mwa mwado iba diya mwa mwado amuleviyetyemu mina Etundji avabotaka edjanganangoboadu boteni. Vabetye Etundji amulatetye wana mina avadjombetye edjanganangobo ima etokamu atokaka evatakamu djongo djeziepi amupolo Ugula avele molo evele vele vabetye ima esapwa amutimbaka, muviye viye viye viye viye viye baka numbio, Etundji na muna mwalale ewa, eyendi weni, eyendi ubimba moye mobengudi teme, ebengudi yole eteme na djongo te djongo evotye aveleviyeve. Avaviaka na umbio avakwaka avawaka. Etundji avalikanaka na mwadadu, egala na walityenetye wawaba wadiyaka enyeve mera wawaziepi waba na evotye aUgula, avanyaminyetye enyeve. Mwanumbokwe amwado avaduwa enyeve atei ke mwame amwado mura asete dodo, mudi aleviyetye Etundji mina mba muikuwetyemu ilanga te Etundji abetego kova na edjanganangobo mera.

Ebetyendi nga ke ebebe nga.

Embokavoko wadiyaka Ndjambu na mwadu Ugula, wadiya wadiya wadiya wadiya wadiya. Djobivoko Ndjambu na muna, vaye ngweva nakamiye na tamwaka esukulu, natokandi na djandjaka na tina na edjoba dja emene, evakovaka na sukulu merangwe navakova nayo, edjandja tyatyava navandi kovaka na dole nyeva betyeve edjandjaka, edjandja ke nadja, vanga wakangwe navakova na sukulu ave, yondiye na tyetye ebolo. Mwana na ngwe navakamiye, lale, natamwandi esukuluame. Gangwe na muna ¿Evondi dja, evondidja?

Nasambiyendive. Bondaka wato wadu wabetye wadjandjaka namu evara, sagakanimu, sazie sazie pa botyetye namu emboka mumu umboko abetye mosambiyi bema, ainga avasambakamu avatyetye namu embokadu wanamu wamudiyaka wamudiyaka, muna muna natoka na djandjaka, tamwaka esukulu atamwaka esukulu atamwaka esukulu, sukulu pa ainga pepa avatyetye emboka evokwe, aviya ikwa erago amumoto utubwe, avatimbaka. Mudiya mudiya mudiya mudiya ainga avatoyoko mwado wavabanaka, wadiya waevara diya waevara diya waevara diya; evarandi evomwamemura na ekai mera nangwe naviyandi, muna muna diyaka nyolo swe, mwado ainga avaipwaka mumu na vayeve evadiya ¿Rato gongwe? muna muna muumenoabe lale, lale ayendi emboka evokwe ke napule ito awendi ito aga waka ito ayendi diya ito abego.

Muna muna na e, wavara diya wavara diya wavara diya wavara diya, djobivoko mwana na nyawe, rebo elukangwe nasakandi na nimwetye emboka meninana. Avavoko na ekaimera nangwe na imwandi, natyendi eitoka dja lale. Mumu memura na muna adjetye, etyetye eiboko tiboko etye namandi oyakave. Mwana na muna nyawe lalendi lale, lale aviya tuka nangwe ke oveebetutye na ngwe, naye evangwe mbasaka ebolo nabe ngudidja, nasa mwa ebolo yondi ebenengwe nadjaka, nabengudi be evadiya na yayaka ke emu takangwe bedjabave, natyendi itoka dja lale. Muna muna ¿Inde, etyetye emboka gongwe?

Muna emboka lale. Muna nyawe. Elu bomwana diya mwana diya, bia bwe muna mwadadu na kendjetye mafunda mumafunda kendje kendje kendje pa, botilaka umbila tyeye tyeye tyeye tyeye wandi wara tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye wabonganaka na ekabala evoko wabatama waziepi waba.

Wandi watyewara wandi watyewara wandi watyewara wandi watyewara wandi watyewara wandi watyewara tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye kwanga na emboka mera wewadiya wadiya, evara ndilongo ekaimera vabene djoba djedibwa, avalongoko mwame mura kobetye nga mwana gape, muna ¿Asandi dja ndina atilandi?

Rebo ebetyemu alapaka, atila,ndi na oyandimu mutyeye tyeye na emboka nganga muna nganga na naviya embokave, nabendi na mwana abetyengwe nasambaka emboka mumumboko ke mwana ainga atilangwe yondi evongwe navoko na oyakamu, ¿Noyetyemu? Muna e, poni bwanga

se se pa aviakaoyaka mwa memura, evarandi eipweyo eipwetye na
¿Ndina gangwe na mwana, ndina moto abetye asambaka mwanae randaye
na makwae? Moto asambetye muaoya mwana ke gangwe muatye
sambiyetye mwana, ngaye yo epulene moto abetye na makwa ito
ayendi gangweo ito ayendi mosambio epulene.

Nangwe na viaka
nangwe na timbaka.

Vikano mbwe, Ndjambu diya alonga mboka na betokobiadu kota.

Embokavoko wabetyendi mumumboko avabayaka mwadadu, mwado memura abetyendi elume mbayoletye edjandja, mbayoletye isa dja bekanga, avadjayaka mwanumboko amwado wamuwaka na rai, muna ¿Namandi saka dja? Nalukandi natyetye ezityi djele ima tima eyengwe nakobetye kete navia taka djangadjame bedja. Avatyetye, atamwa na ezityi eziepi avakobetye ekanga etubwe amwada mokuku, muna iye nawate na rai evanana iye bedja beyete ngwevanana bakae, ainga alondiyelinga ti nugopa ainga ifunda abate na eloba muyo bapi tyeyeni na embadi aviaduba mumadu na muna ¿Eviyandi na ndumbame abedjeni eve?

Muna anatyenatyete saka poni na natyenatyete gosaka mabuu. Uwondo moviya bobo aviyasuwondo pa, wamudjidjenetye na na na asakana djoba tedjoba, asaka na sono te sono, ngabetye mwada mokuku amulongoko, bedjame ibiame binana bedjowendingwe, nalukandi nalongoko motome asa ebolo mera. Mudiya botemeni atoyetye mwado memura eminya matanu poni viyeni, ekanga pku pku pku pku elinga ondje ondje ondje ti ifunda poni zika na eloba bata, avoye na abapendi nga mwada mokuku muponi na emokuba supuleni ovendiziyangwe ekanga na djae yondiyena etyatyavameni

naoyandive akuduwe magongamadu na nyayinyadu muna akakwandimu, soso mwado meno mboyakangwe, mundi mura amusoseletyemu eoyetyengwe emene nanga viakave na mwana ke navia tayakavemu, likakangwe natyetye na bedja mebi lewandi na rai na mwame na mumame iPoni, evoponi na evaviakangwe na mwana?

Muna endi tyetye nuwondome munana, emene navurendive. Mwado memura aingaatye esono minya maba, etyendo aiduba dja bedja rope mumwana eramba, mwana oka lityiyetyengwe iyumba djebendjina ke djedembiyetyengwe, yondiyena elukandi keteve ebape djelifunda medjira. Mwana eramba tyeye tyeye tyeye naekanga mera wakobetye mewondo meyendi ekanga eimwaka evanana ene Asonga endjingamaka na eBomudi eimwaka evanana endjingamaka eMoganda mbisutyi: uwondo, isolu mbaa, mako bepoponyi, mbawe nyeziepi na mongo maziepi ma bedja.

Mwado de, avoye na atandi digo mwada mokuku vosolo, nabendi navuretyeve iMwana ayeve? Muna muna mwana keno. Mwada mokuku na muna yondiyena ekanga ndini ediyate mepuma metanu, djomu, ebuwa navoko, djongo tedjongo dja mbawe aegombe evadjakaveyo, eziya ke eliyaka, mwado abene adiyaka mabo mosagani, mwado abendi apuletye ibombo dja zie, eloko be idjadi te idjadi ke ekaba mwana idjadi te idjadi ke ekaba mwana yondiye na ekanga ndini na bepega ke eikwaka iliya. Eainga mewondoatye mumadu na muna iNdi mwana abeve etyetye namu ayeve?

Napule mumame nalikate mwana diyangwe natye pumbwaka ekanga

vabengwe namu endalondi timbaka nganana mbago toyoko mwana rope. Mwana anyamangwe ezityi. Ibe etotodu amwaname puma motoba navoko, ¿avanditye nyamaka naezityi dja? Mwado wazia na mumadu waamu poni embadivara mbabetye dodo, aviakana bedja mumu adjaka ke mumu mbakamiyetye.

Djoba te djoba kabo mogagwa amwadu. Na vikano ma mbadingaka te djemi ivokwe djemu emolema, adjaka ekanga amwada mokuku avasaka na fufu na bende egala vanga betye muadjaya, edjaye kete wadjaka fufu menyira na masukula ma mwasani. Ngabetye muainga adjaya mwa mumu mumwana tate tate tate adjaka ekanga amwada mokuku. Ma vikano mbadingaka, mwana akwa moto muna: Iya vamungwe na djomu na mepuma motoba navoko eva, mumuabe natekama, ngwe nalukandi nabayakame mwado ke nasakame mboka, nalukandi natyetye etyendo ke natye tokakiboko djeyengwe nakobetye ngonamwado elukangwe nabayaka. Muna dodo mwana, ipikiliya djasa, mwado avakendjetye mwana metuda mia masukula na mewondo sazieni si gangwe avaviakamu na motumbe muna muna motumbe memu yondi movabetye rebo te rebo eye edolaka nave ereya yondi movabetye mondjiyetyeve, tyetye na Anyambe. Mwana mako ereya, na ezityi tope tope tope tope tope avakobetye mbadivoko ezityi tei muna mbadi ndinye vitutu vekudwaka etei, natyendi tyeye tyeye tyeye avoye na abakamandi nganana ngoni nya wado nyeba miti embadi tei umbio pi muna o ¿Watilandingwe dja?

Atye akutawa umbio, ¿Etilandini nende? Naviya egala djoya djanu, natokandi mwado alukangwe nabayaka. Wainga wadibwa umbio

na musalangano wana ke iwe lediyandivanana na mwada mokuku vama betyemu aviya akobeve evanana ama voko na ¿Iwe lekudwanandi nave eve? Aloko oyave. Nyawe moho, abengudi oyangwe navatesebwamu na natokandi mwado. Mbapedi nga mwada mokuku emigotei ¿Etokandindeva? Muna O mwado meno mba oyakangwe naviyandi naviya tokaka mwado alukangwe nabayaka yondiyena natondendi mwanumboko awaname wawaba waye nave evawa ¿Ndani ndatokave?

Avatye dodiyetye poni ngu nilukudjadu abetye nyangwe akabaka, ¿Emwa mwado ovetondendimu? Mwado na enatondendimu. Iba gongweneni mumu amunangaka evara umbokwe abetye waziamu nga ramba muna muabengudi nanga idjadu ikondo, iba, mwameno vama betye wanye wasaka mambomaya nalu ovevabetye etetei tetei dja. Moto abendi amunadu mumu ke anangaka idjadu iboko, vanga duwamakave na idjave iba keteove enangaka idjave ikondo. Muna nyawe, ledinga poni emenogugu lenangaka ikonduvoko, nabengudi diya na. Elu bowawalalo eikondo, elu bowawalalo eikondo. Nga betye mwada mokuku alapaka namu avateokakamu amuidjadu ikondo ke mumu na mwado idjaya ikondo.

Vabene mumu poni na abombondi mwado nga, etolo prum na etetei swamama. Ebombetye ebombetye ilukudjave ndimura. Vabene mwado poni na abombondi mumu nga, ebombetye ebombetye ndomi avendimura, egombeziepi poni na egombeziepi poni na. Mumu avaipwaka na mwado na ¿Rebo mebene etolo eviaka velemetye wato etetei esebwaka rebomeninana wato wadjayetyeve ndi warae?

Mwado ainga avapakwakamu ngadjawetyemu, ngabetye nyangwe atayakamu natina nya bedja. Muna wato mewaratego wadjayetyengwe yondiyena natyendi nave emboka elikanava ¿Ndi levakudwaka dja? Lelukate poni letokaka mbawe nagugu elukiwe lekudwaka, amumu poni na ¿Ebeni na ndjangava?

Natokandi nadjaka mokonda andjanga, ndi oka letyetye lokaka. Umbokwe poni na ngwetego natyendi. Wainga wawalalo watyewaviyaloka waviya na ndjanga waviamba, waviadja. Edjobivoko djobetyewa poni wakendje poni na watilandi, wanumbokwe na ovetyetyiloka emunyangwe nalukandi nasakuwondo ovetyetye vama betyeve eviya, ekobengwe natemiye uwondo kete lesa mokonda egala uwondo mobeya ke ledjani. Umbokwe mura abetego sa sembi ainga beema poniatye na ediba, muediba rago, molema mukidiki ¿E, molema mokutandingwe dja?

Ene rebo nagugu ekwandi emboka, nyawe natyendi emboka. Ediba ebetye mualokaka sobwa umbila tata tata tata kobetye nga mbadi na mbadi mba moto te moto amuamaka aiyaka ¿Elikaningwe, elikaningwe? ¿Edjavokoe, ikondivokoe, esandiningwe djane? Aondakawa aondakawa aondakawa atyetye umbila aondakawa atotye watyetye evaba, muna wandiwatye wanye, vuretyeni ngweo vuretyeni ngweo vuretyeni ngweo esandiningwe djane. Wainga de wateme levuretyemu, ngabetye muainga aviya wana muna ndi okani iwe waziepi tyeye tyeye tyeye tyeye na eteteia reia mwada mokukuadu molema poni kidiki ekangarago muna wana mewanana wasangwe rebo nagugu natyendi, apabetye embadi nga mbadi na mbadi mba moto te moto.

Watondingwe etyatyava natyendi oyakawa navago okawa mambwango. Mwada mokuku brururururu umbila umbila umbila umbila umbila atoyetyewa, bovevetye mbuia tayeni, bokudi tayeni wanandi watyewatyetye obwetye vara kwanga wadembe. Amumu na Ibe, *inasandi endeke nganana dja? Naye na motumbeame mobetye tata atayaka ngweva, mumotumbe pwe bandeni, etotodu agangwe napima elataka na loba ta amalale mwada mokuku mba yoletyeyo edola, ubondo bondjingamaka na etei ndjingim ubondo na ezie muna edjakani kuba na taba tyetyeni eyeni na bemeno biabe. Wandi watyewara kwanga wapaba na emboka pabeni nganana, salangano na wanyangwe namoto mweziepi ibe ebaya poni waba rovoko. Muna nabe baye wado waba rovoko nabayate poni mwadumboko inDi ani ndaye mwadave?*

Muna moto te moto abego mwadame natokandi na lale ondaka etomba evanana edjoba djasono egalana legondjenetye rebo. Avaondaka etomba wato via. Muna nabetyendi natye, navatego tondetye mwame amwadono, ke ngabetyengwe namu ikondo bia ke etolo eviaka evelemetye wato etetei, esebwaka ngwena nabombetyemuaye ilukudjame. Vabe amwadotego na abombondingwe etolo esaka nyangame avoko, navaipwakamu muna inywenindi edjayetyenimu, ekabanimu natina nya ekangabedja.

Yondiyena naviyandi namu egala na avetye saka ene ilukudjame anga ene mwado ke mboiaduabe wazia muwadiyaka anonana mutego aviyatego engu enetego ilukudjame tinandi wamendjenendi eboliboli nabengudi baya moto te moto arambaya nangate baya mwado erovokwe etyendomeni ekwandingwe ene na nabendi natye bonganaka ilukudjame

etyendo ebetyemu alawetye emboka mwada mokuku iEtomba, iya
asowetye djane?

Vuretyeni letyendini esoka. Wavatyeteye esoka ibutya
djebutyawa wabutyaka esoka wana mumumemura alukandi aputaka
mwadadu egala alikanaka na wana wadu ke watatakamu. Mwado
avimwaka embadi na vigoni mumumemura na wana wadu wavalikanaka
mbwendje nutambo, na wana wadu walalo mwado avatyeteye adugali.

Navabutyakarago navaviaka diyaka poni diya.

Ebetyendi na ke ebebe na.

Ebetyendi mumumboko dina na Ndjambu na mwadadu Ngwalezie wadiya wadiya, djobivoko Ngwalezie na *vayena mumu bebolo bebeva* *¿Levaduwaka bebolove?* Mwado te abene na ebolo ana djobivokoatye iloka kete waduwa wana bedja bia djaka.

Djobivoko Ngwalezie botemetye, muna ate tye iloka mutyeye tyeye na erago weavialoka atimba na embadi, toko nga ainga djemi avatedjayaka mwa mwado. Muvara diya muvara diya ainga avatyetye iloka rope mumwana na ezie lityeni amulokakandi longoko mwana nga, mwana gape wavara wavara, boviaka embadi amuiyaka muna o *¿Ndi Ndjambu avatyevokongwe dja?*

Ndjambu avaipwaka *¿Ndi mwana aive?* Muna *napule, napule ima edola na mwana*, Ndjambu te diyavara, mwaduvengwa aingamu. Egombevokwe longokonga mwado ainga djemivokwe, mwaduvengwa atila na mwana, djemi djemi djemi djemi djemi tokonga adjaya mwa mumu mbapedi nga mwa mumu akwa moto muna nyangwe na *¿Eiyae nabe nilukwe?* Muna muna *mwana eye niluku, nabetyendi natye iloka nalika ilukudjave biake napule ima edoletye na mwana*. Mwana na *iyangwe natokandi djongo te djongo djeyengwe naviaka nilukudjame* *¿Emwana evasaka dja?* *Enyotye etoyoko botoyoko.*

Mubotyetye emboka nganga dina na Totiya, muna muna *rebondi ekwa na ngweni*. Muna muna *rebovokwe ebego makai tema, vama tyetyeve ebogo nave napabaka emboka mera evugaka ikai ereya baka na mboka ke eira*.

Vangabetyevemu kendjetye egala eviya keinga senge evele makai etei na matyendje egala na vangabetye inywetilani ke momalikana malapaka ene mwame amwado mura. ¿Oka? Emuboiingaka boveletye beema etyendo tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye we, ikai mbwe boiraka mude emboka wekobetye wato, mbolwani aimbolo ¿Eviya saka bendeva? Muna naviyate ponitoka djiba. Mudiya wakendjemu bedja, adja.

Mwado memura ainga avatetyetye ebekanga ainga abutya wadiya eluvinda watyebia, mwado ainga abombomu emolo. Apamu ebo, abombomu eduwe apamu ebo muna muna *mumame ¿Ndive esandingwe dja? Muna muna diyaka nyolo swe, esandingwe ilukudjame iyame abetyendiatye iloka kenandi mwadome auvengwa ano djelete ngayeve epulena inywezia muebeni mokalo umboko. Muna poni poni rebo ndira ¿Ndi lema saka dja?*

Egala tyetye nangwe muna muna enyotye ima tima, naviya na makaiva muna munandi levakendjetye. Bia bwe djoba djedibwa mwadome mura atyebekanga aviya na beema aviaamba waviadja djoba djevinda wananga. Mumu nandi senge indjeni matyendje etei tuwe tuwe pa makai swa muna mwado nandi rebo ndininana ¿Evasaka dja ito lekudwa? Muna muna rebovokwe ebego, mwado aingaatye adibwa

mbada bekabala avaingaka ekabala evinda wainga wavatekudwaka
waetyendo waetyendo waetyendo waetyendo waetyendo waetyendo
ndalovoko amazizi mwado de djoba dibwaka, dibweni. *eIlombe*
eIlombe eIlombe, aiya nyolosandi ngwevara enete bwai iNdi
evaimwa?

Navateimwa. Mudiya asaka bebolobiadu evara, ndi *eIlombe*
iwerandi djetye dji iEvaimwa? Navateimwa kwe, wabego, mudigo si
nyawe walukandi wasaka rebo nagugu umbio kugweni iraka nga
kobetye kabo senge bia muna e, napulete poni na bodibwaka mbadi
mera kobetye ekabala epuwa, wasa dodo walikangwe ekabala epuwa
muveya, etyendo vite vite vite vite vite vite vite vite vite,
atokowa mwa mwado nilongo dja puga nga muna muna ndomiam devili
mera ndiviyara. Mumu boilwaka bopume mwado boilwaka indanda
ekabala eviaka ilwaka manga, vinyoni vimuvara bata vesaka madjoka
iEvinyoni evinyoni ebetoyengwe wato wadolakava mumu na mwado?

Vinyoni mbisolo *iEoka eoka mo, navetye dokakavara? Mbisolo,*
botimbaka muatimbaka wawelwaka wato etyendo tyeye tyeye tyeye
tyeye nilongo dja puga nga mubotimbaka mwa mwado nilongo nga,
mundaviya mura devili mera iEmumu levasaka dja? Muna enyotye
muboilwaka mumu, muteponi mumu, mwado availwaka mbudja ekabala
evia ilwaka manga, amuvugaka mbudja, avugaka mbudja avugaka
mbudja.

Ove, naye ngudiviya ingwakave begapokae iEbetoye wato
wadolakava, emumu? Mbisolo iEoka? Mbisolo bovenetye puga tyeye

tyeye tyeye wabo ilwaka rope, etyendo tyeye tyeye tyeye tyeye
tyeye mubolongoko epuga nga wandi watyeye wara, umbila na wabeba
mwado nilongo dja puga nga, mundaviya mura, amumu ¿Levasaka dja?
Enyotye mumu boilwaka minise mwado ailwa wato ekabala eilwa
tyotyti wadiya, muna dina dja gangwe ¿Ebe toyengwe wato wadolava
eminise, ebetoyengwe wato wadolakava? Nalapandi nave ¿Ebe
toyengwe wato wadolava eminise, minise ebetoyengwe wato
wadolakava? Minise mbisolo kabo dina dja gangwe na dja mwana na
djilina ilina djasa ¿Eminise eoka? Mudigo si botimbaka timbe
timbe wabo ilwaka rope wato etyendo, nilongo dja puga nga wandi
watyewara aviakabwe mwa mwado na ndomiame mundaviya mura ¿Ndi
evasaka dja?

Nilongo dja puga nga, o, kabo ediba etubwe peembembe muna
muna tyetyeo mwana etataka mudodo edengeliyetyemu oyetyemu
edjayakani wana wabolo, tyetye namuo. Mwa mumu ainga abeta bete
bete na emboka we, muna muna iya ¿Etoyo eiyame? Muna muna natoyo.
Mwado muno eloba kabo mbada ndeki bobetiyenetye na munandomiadu
na gangwe na nyangwe wainga wabeta wava diyaka dodo endeki aya.

Nangwe na viaka
nangwe na timbaka.

Ebetyendi na ke ebebe na.

Mumumboko dina na Ndjambu na mwadu Ugula na mwadadu Ngwalezie ambe embe, wadiya wadiya, vaye na wabetyendi na emeno kabo isa dja bekanga, djobivoko wainga wavatetyetye ebekanga, waekanga kwale kwale kwale pa, vaye na ekanga tediya na mwa moto emeno waviate kwala watimba. Djobivokwe vatye wakwala watimba, evarandi eviya tata Monanga ene upolo ambokamevengwa muna randakwala ezityi meninana, letemiyetyemu bele mebi na mabura memanana. Wamutemiyetye. Djobivokwe Ndjambu aingaatye na mwadu na mwadadu kobetye kabo mwa reya bele motemiyeni, wam, *¿randasa ebolomeni?* Ainga aviate kwala atimba na embadi. Elu botata Monanga na watowadu twe, ebolo aya aitemiye dja bele.

Bia bwe Ndjambu aingaatye mukwale kwalepa muna *rebomeninana*, *elu amunya nalukandi napuletyeyovaye na wasandiyo nalu. Nalukandi nalu ke natye, nabotama na mwame.* Avaingaka ikongo watyebota wadiya wadiya aokandi melapo, *temiyetyeni bio temiyetyeni bio.* Muna evabene eduka wavitendi mopandji vabene mopandji aowe djele *adjuswe wavokwe wara wabego ngudi sa ima tima, anye mute poni aluka alumamaka muikongo ve emboka mu emolema tego akwa, wavokwe watiliyene.* Wa waba wainga wabombomu watyenamu nikongo na emboka wewato na *O upolo awa, wadiya wadiya.*

Evara ndivo mwana avoko na, lale na iyangwe natyendi ingaka ikongo. Wana muna mwana diyaka ebengudi sa ima tima. Ngwemeni napulendi ima evasakangwe nangaleviyetye inyweni. Kendjetyeningwe bedja. Wamubedja kendje kendje pa. Mubotemetye etyendo tyeye tyeye tyeye na ediba weadjabwa muna enalukandi nasaka isedi djelukangwe napaba weke na iyaka ke nasebwaka warebo menyinana nyeziepi egala na watoko magu na nayete nga djanga medja ivoko djira. Apaba weamuiyaka, O nawae ¿Randaoyetye lalame, randaoyetye lalame? ¿Randaoyetye ndomiaiyae, randaoyetye ndomiaiyae, randaoyetye ndomiaiyae, randaoyetye ndomiaiyae?

Wato mubobomboko mwana vokaka vomwana vokaka vomwana vokaka vo. Aingwaka nyolo na zie atemetye wato bombokonimu bombokonimu, mudiya ¿Rebo eyendi dja? Muna lebetyendi emboka levaokaka na waoya ndomi aiya ke iya avondi na ikongo djebetye mualumwetye, ito ikongo ito reme wabombiyetye ngweyo egala vangabetyengwe natimbaka nadjo ke asaka djongo djepulemu apuletye na ikongo medjira egala moto aoyetyemu ke atimbietye ebeva mera emboka moto memura. Einande mwana. Amutediya avaingaka ikongo avatemetye avatyetye eulenge ke wabetyendi na mwanumboko epepeguvara mudiya ene Etundji na esese aduvara adokaka adokaka apupwaka matyini na lipisi.

Ugula avatoko mondima modolaka mumondima ikongo vedjelakamayo munayona nalakandive ene nyangabetye lale asaka tata Monanga. Etundji na okateni, avona alakandi mondima memunana nyangabetye gangwe asaka tata Monanga.

Wana muna imwakavara, wamumbeti kuu, kuu, kuu, kuu,
imwakavara imwakava, likakanimu likakanimu walikamu mudiya
munandi ngwe nasikama kendje etyendo, mwana etyetye dodo wainga
wabombiyemu ikongo, ikongo indjeni tyeye tyeye na emwalo swama
dutyetye na emudumbokwevaye na uvengwa adjabwa ediba ke
reyavokwe egala ipaba dja mboka ndalo kula muna ngwe natyenoo
nabendi nadjowae inywenoo, napule rebo merao, nabendi navia
ingaka ikongo djameo. Muetyendo umbila wana muna tyetyeo mwanao
ediyaka dodo evandi betye na emeno ebolo. Mutyeye tyeye na emboka
muna nyangwe na nabetyendi natye ke nakondowa na duwe na ndomi
avemunda wetyendi betyeningwe ikongo egala oveetimbietye ebeva
mera emboka motome aoyetyemu mura nandibetyengwe natye kondokowa
na.

Nangwe na viaka
nangwe na timbaka.

Ebetyendi na ke ebebe na.

Embokavoko mwadumboko ainga djemi ke wambapuletye motoaye mumadu, vabetyemu edjoba dja idjadi avadjayaka ebogo bogo ukwala, adjaya ikongo, adjaya ubotye, avadjayaka nandi mwamumu. Ke emboka mera wato wabetyendi wawaka na rai tinandi, wasaka bekanga, bekanga mebira bekudwakate bedja ke vaviya nyama nalu nyebukaka beliyani nyedjaka bedja ke nyetiliyenetye, nyama menyira nyebetyendi egombeziepi ebumbu angolia nyazityi, ngoiavoko atei ebetye epangakanyo ebetyendi dina na Grabande.

Mwamemuraatye ezityi eigaya dja tiye, valikamu ukwaladu ezityi nga yomeni motyendi motye gayaka tiye kwanga tiye pa. Nyanga meavoko te ebetye ubotyadu, egombe aikwele motyetye kweletye bele yomeni tene ikongo djadu vatye lumakamu nyama alikandidjo djomeni djetyendi djetye lakaka nyama latye latye kwanga vabenemu aviya inga nyama nyeziepiatye embadi. Djobivokwe djebetye nyangweatye ebekanga aviya embadi mba ima tima wana rai mwadu na muna *ndi nyanga eviyave nga iWe levandi djaka inde?*

Erandi vabetye mwamemuraatye tombwaka ukwaladu motyendi motye motyetye volaka ikongo djetye ziebamaka ubotye te na muna

nyangwe na nga eviyave nga *¿Levandi djaka inde?* Nyangwe na muna ima tima ebenakobe nyama nyeviya variye ekanga, nyeviya dja, nyeviya buka beliyani; ke nalongondi dodo nyebenyama nyevokwe nyeyendi ngoia nyazityi; tinandi iwasidi dja nyama nyevokwe djeye rendje nyeba wawawasandi na mako, ngoia nyewasandi na medumbu. Mwamemura avatyetye nalu ezityi ilongo dja ito ngoia menyira nyevandi viaka, nyebeviya tinandi nyebetyendi nyeziya ekanga nyetye egalivokwe.

Atamwa belu belalo mbatoko ima tima. Avaondaka wato wamboka egala watyetye watyelongoko nyamame nyepariye nyira nazityi, mba moto akamiye avaingaka ikongo djadu avatyetye umeni londje londje mba toko ima tima minya magugu malalo avatimbaka embadi. Avatyegayaka nyangwe tiye egalivokwe vaziyetyemu igaya dja tiye aviya kwele ikwele. Bia bwe metye nyangwe atyetye ekanga avatimbaka muna muna bele bebetyeve eviya kwele kolo naviya kobebio emunya motemeni. Mwana na ebengudi be rebo rebwe tinandi djongo dja ndaga djira djeyendi ndaga aumamo, egatonoko ebetego ngudi tonono, *¿ele eyendi ngudibetye ekwelwe ke bevokwe betyetyetye ke bitaka ene bekwelwetye?* Era ebe rebo rebwe, kabo na toyo na digo.

Vabetye mwana umeni atimba ezityi wana nyangwe avatoko ndaga mera kwanga avamamanaka avavoko wato wamboka na okaleni ezityi ke letye watyaka rebomeni, mba moto akamiye, waziepi wanyoko. Avaingaka ikongodjadu avatyetye aviya kwele rope kwele kwele pa avabotamaka ezityi nyangabetye djoba djetye vindaka, atye iboko djelukamu adiyaka bota, vabetye eluvinda kwevara poni amuokaka

ene melapo mia watondi meviya onge nyama menyirandi nyeviya, ngoia nyazityi nupolo aya ebogo dina na Grabande avakamwasetye bwangumboko, kenandi watyetye voko na wawakweletye iwe letemiyetye wawakweletye iwe letemiyetye wawakweletye iwe letemiyetye.

Nyangabetyewa waviya tyibwa bwanga, vaviya lapa rebomeni yondibetye bele betyetyetego betye temetye. Mwamemura avalumaka ikongo emboka ngoiame azityi ebetye dina na Grabande djevalakamakamu ke djebe iramu djedolakamu kwanga emudumbokwe. Ebumbume angolia era evatilaka, avatego tilaka nikongo medjira enyolo mwa memura avatimbaka na embadi avavoko na wato na leiretyeni ezityi ke letye tokakani iboko djeye ngoia menyira, nalakayo ikongo. Waviya toka wabe toyo. Avatyetye emboka modunumboko mobetye modiyaka ezityitei muna muna *¿Eyetengudi sebwangwe ima medola edolaka, djongo djewa wato na rai emboka na ndjukeme eziepi anyama eni, iboko djeyengwe natoko nyama ebetyengwe nalakaka ikongo?* Moduni memura na muna *nayegudi sebwave, inywe evondini na iwe ngabogo leye na beema bia vio emeno ago edola bemabiago beviya dola ke ekombakani, leyendi na beema bebolo beye iwe molikanani nabio ene ndakono be zimbuwe iwe lezimbuwetye.*

Avavoko na muna reya evabetyeve etyetye nayo yote poni eye *nadja mbadame eni avaleviyetyemu reya avavoko na muna etyetye na bekwa belalo: evoko amigo ma mbenda, evoko angondo na evoko ambasi avatakamu mbutevoko na alityetye yo na nyangwe, mbute mera ebetyendi ekuluvoko matyiya ekuluvokwe meba eminaka na etondje*

mebame mara ma maziepi mailwama matyiya eminakana mwamemura awandi, avasebwaka nyangwe, nyangwe avakendjetyemu beema mebira bieziepi avaingaka ekabaladu amutyetye mutyeye tyeye tyeye kwanga ndumba aminya maviya dolamu ereya. Avapabaka emboka, nyangabetyemu abakamaka na mboka amutesaka nyangabetye moduni memura movokomu, amutye atyetye iyaka anyambiyame navandi likanaka emeno dja tatame awatyetye iyaka anyambiyame navandi likanaka emeno dja tatame wabendivanana mwanumboko kabo ngwe. Ebumbu evaimwaka embadi wamutyetye membila ibongana na muwamute kombiyetyemu, wavalikakamu ekityinivoko wazia imbutye na pogu wadiyakavara avavoko na wana muasandi mwa Grabande aviyandi eitoka dja itoyo dja ikongo djoyetye gangwe wava leviyetye mudjo.

Bwe mera avaingakadjo na atyendi ulenge wavatakamu na tyetye inywezia imbutye na pogu, ebumbuvoko ebokavara wana imwaka wana *¿Mwameno mualukandi aingaka ikongo dja?* Avavoko nawa na *ikongo medjindi djoyetye lale, natyendi tokaka nyama nyeluka nyedjowetye ekwedi.* Avatetyetye ke valumamu nyama ke avoko naayo itoabengwe noyetye Grabande, ro abogo bogo wabetye namu wabe oka, ro anyeba rope munaayo itoabengwe noyetye Grabande.

Pogu avaokaka muna imbutye na okate nyangavo mwameno, avondi na ito ebemuaoyetye Grabande. Imbutye na muna aotyetye mambo memara mwadumeni keatye voko djongo dja ndaga djirandi ito na umeni ndaoyetyemu ke muaviaka iwedivanana avavokoyo ro nyezie nyebetye mualumaka nyama, wavabapetye ndumbanyama wavaviaka nanyo na embadi, vabetye wawaira ekityini pogu muna imbutye nangwe nasebwandi rebo meninana ebumbu nyangabe mwameno avoko.

Imbutye na muna gape mwanganiabe voyeyo, wamuanaka wawaba ekityini kwanga wawaoyanaka wawazie waba, vabetye eluvinda mwamemura avaingaka ekabaladu avatilaka tinandi mboka mera wato wabetyendi namanda watonoko ene wato onge wayendi mevengwa, nabelu ke wailwaka ngoia nyazityi, muna ekabaladu umbila vadibwetye djoba wamutokakamu egala atyetye lumaka nyama rope wambatokomu iraka ekityininga kobetye imbutye na pogu mebibba, wato mewara wamuvitenetye na muwana eyendi poni na mundaoyetye Grabande mutego aoya wato mewa wamuvitenetye na mu, vayena mevengwa mebetyendi mi okwaka na dja upupe eloba mbanedi nga wabakama na muvabetye wawabakama na muavatyibwakawa migo ma mbenda wamudjaka, wawatye djaka nyolo swe digo ivoko ivoko muandwaka poni. Nyangwe vabetyemu alongoko mbute embadi amutoko matyiya mamu poni baka na modumbu ambute amupikiliyaka na mwadu aviyandi waka.

Muandwaka vagwesewa rope nga atyibwawa ngondoatye saka poni na atyibwaka ngondo atyibwaka mbasi atyibwaka mbenda kwanga vapabetyemu apabaka emboka, mevengwa meva tiliyenetye wato wamuviaka sosenetye na muna ikongo djebetye muaviaka nadjjo. Eviyavara mbokaziepi evaka ongaka na rebo ebetye modunime mura mosebwakamu, bekanga bemu liwetye, bedja bemu kudwaka ndumba, bedja beviya londaka emboka.

Ebetyendi nga ke ebebe nga.

E mbokavoko ediyaka motodu na modimi Ugula na Etundji ke mboka evokwe ediyaka igonga nigonga ke ebolo ebetye igonga nigonga asakandi ilaba, egombeziepi ilaba ilaba ilaba. Djobivoko Ugula avaimwaka, avatyetye ezityi avakobetye ndumba aleya, avatyetye, avakobetye mbadi, okaka edungu ekudwaka, muna *¿Randalabae, randalabae?*

Igonga nigonga ainga atimbwanamu, *ngweo, ngwe igonga nigonga* ainga avatyetyerago muwe, muna muna *natokandi leya* avatetayakamu ekulwa vey a viya laba atimba. Bia bweatye rope erago aviya kutyenemu, atayamu leya atimba. Djobivoko Etundji na muna *¿Evendi* eduwave eduwaka *leyame linanae?* Muna muna *emboka igonga nigonga* muna muna *¿Ove etondina moto keatye saka mboi na igonga, etondiyove?* Muna muna *ndi navasaka dja, igonga nigonga nda ondjiye iwe, ngwe nabengudi diya nave ovendiye egombeziepi embadiva diya evuretye kabo na ngwe; ngwe nabengudi vure nave erago ndibenengwe nakova, naviya ke eduwa ikova idjago nave waziepi.*

Atyerago bia bwe Etundji namu beba muna muna *¿Emwalale na ipwandi nave na isebo idjago nave djeyendi isedi dja? Likakangwe*

nasandi mboi nyame nyanga etokangwe natokaka. Vaye na naduwandi mboiame igonga nigonga aondjiyendi iwe waba anga kabo ngwemeni likakangwe. Atye djobivokwe igonga nigonga avaondakamu, muna muna remendi eviyave evaegombeziepi kabo mondongo ta mondongo ta mondongo ta muna muna modimame apariyendingwe ¿Avondive dja? Ainga abota, ainga atimba embadi muna mutwe, Etundji rebo evoko navoko, muna muna ebadengwe rebo mera rope navaoyakave. Avatetyetye vabutyetyemu, modimadu na mutwe avateoyaka modimadu mutyeye tyeye tyeye na erago weigonga nigonga na muna ¿Epuletena edjandjiye rebo ebeva? Muna muna nyawe. Edjandjiye rebo ebeva. Muna muna nyawe. Letyetye embadave. Muna muna nyawe. Oya modimave. Ainga, muna muna vaye na oyandi modimave, ngwetego naoyandive ainga aviakaoyaka Ugula, igonga nigonga avalikanaka umeni emboka.

Ebetyendi na ke ebebe na.

Embokavoko ediyaka mwanumboko dina na Ugula muadiyavara adiyakavara abetyendi adiyakavara na gangwe Ndjambu na Ngwalezie wadiyaka wadiyaka wadiyaka. Djobivoko muna gangwe na *nabengudi* diya emeno nga *nalukandi natye tokaka mwado*. Gangwe na muna mwana, *¿Mwado, etyendi tokaka mwado mbapedi nga eve? ¿Evakobetyemu eve? Nangwe nadjawe naga puletye ito mboka eyendiva ito ebe ¿Evatye duwakamu eve? Muna muna iboko tiboko*. Muna muna nyawe mwana diyakate diya iwezia nyungwe levaimwaka ke letokakave mwado ke leviyave namu. Ekai digo si, djoba djevinda muikondo bia amuiyaka amuiyaka avatoko ndoto etolo eviakamu eviya voko na muna mwana eiyetye, muna *¿indendinana?*

Etolo einga etila. Bia bweelu evinda etolo eviya rope etayamu edjanganangobo, etolo mera na muna *ima tima evabetyeve edjombetye, yondira, nabendi natoko nyangabeve eiyaka egombeziepindi enyotye ima yora*. Mwamemura emawera manayi botilaka ke etolo mera ebetyendi evoko na muna epuletyena emene gongwe na nyungwe wanga waka ramba, mude emawera manayi muumbila do tyeye tyeye eibokivoko muna *edjanganangobo na natokandi na pabiyetyengwe eiboko djeye wado, vaye na evaeye na iboko dja wamuna iboko dja wado*.

Mutyeye tyeye na erago wapada wemubo ondaka mwanumboko amwado muna muna, ove, *čevaebe* na *tyotyí*? Muna muna *čEtokandi tyotyí egalainde?* Muna *egala nabanaka mariasi čMariase?* *čEvabanaka mariasi mba tyotyí, na ra?* Muna muna *moto te moto.* Evara ndibetye wana wado na, *činde?* Wamuvitetyemu epuga. Mubo djombetye edjanganangobo, *tyotyí de,* muna evara, muna *bepatye na ngoni elingwetyeni natokandi mwa mwado umboko alukangwe nabanaka namu etyotyí.* Wato na *čTyotyí eviyandive, tyotyí eviyandive?* Mura na *ngwe, ngwe, ngwe.* Muna *navandi puletye ibaya dja wado ebolomeni dja djomu dja wado dja, natokandi poni umboko.* Mura na *ngwe natokandi,* mura na *ngwe natoka.* Muna *poni poni, ovendi elukangwe nabayaka, wana musalangano.* Mumu evara *poni kidi mboiadu amwado na muna ndi evondi dja, vaye na oveemundi tyatyava nikovandi ondjiyetyengwe.*

Muna muna na *ondjiyetyeve,* muna muna *epuletyetena eviyedja embadame, vapuleve na emu tyatyava dodo etokago epuletye motoaye ngwendi ebenapati.* Mumu ainga *akudwaatye emboka evokwe itoka dja bema.* Mboiadu aingaka *muimamazizi na epele swa, amudjaka ainga avawaka.* Bia bwe *djoba dibwaka na watyendi emariasi djoba bwe.* Vatyetye mumu nga *akobetye mwado ubimba, muna ndi nabayago moto te moto evavaye na eviyandini ano na djongo medji nga, edjanganangobo, natokandi na dityiyetye mbokameni eziepi.* Mboka evalikanaka *ibu, avatonguwetye mwa mwado, avaingakamu, wazamu wavatyetye emboka evokwe wava longaka mboka aya asa aitondi ibolo, vikano veinga vevia ziyaka.*

Ebetyendi na ke ebebe na.

Embokavoko ediyaka Ndjambu na Ugula, Ugula asandi mwa Ndjambu. Wadiyaka, wadiyaka, wadiyaka, djobivoko devili aNgwakonde amunyungwaka Ngwalezie, anyungwakamu, anyungwakamu. Eevarandi eipwa Ugula aipwaka na gangwe na elale *¿Reme nditonde mwadave inyungwa dja iyae, isebo djeyendi dja, ebengudi bamemu? Wato wanyevendi wadiyaka diya, moto abendi abaya wado waba ke alevakawa na esetyeni nga, ndi oveeyendiva ekamenetye numboko ke ebevenetye na umbokwe ke, ¿era elikwetye dja? Muna muna imwakavara, abeve edjaya ngwe, ngwendi na djayavengwe naluka nakalaka nave, anga oveekalaka na ngwe, ¿Radjongwe dja bodjidjandi mura?*

Mwana tego voo, Ndjambu aingwamu egapoka evoko. Aviasebwa nyangwe, muna muna rebo eviya sa lale asaka nangwe ndininana. Muna muna mwana, eduwamaka na ihika ibolo, ihikandi djebene moto adiyaka dodo emeno ovemba ihika ebengudi diya dodo. Mwana diya, adiyaka adiyaka Ngwakonde twe na inyungwa dja Ngwalezie. Djobivoko mwana na nyawe, nalukandi naveletye wambeti, moto aramba atei, ito na be oye mwado meno navaoyaka lale Ndjambu. Aingatye ebetyendobiadiu.

Mwana diya, muna nalukandi nasaka ebolo nagugu. Mwana na nyawe, ebogo nangwe nasaka ebolomeni nalukandi nalongaka itamba nigugu djeluka nasa ebolomeni ke letila. Avalongaya bieziepi. Toko evara nga iye Ngwalezie abetyendi na djemi avadjayaka, Ngwakondeabe djaya djele mwanumboko. Wadiya, wadiya, mwana amugwesetye Ndjambu ainga aviya egala na asosenetye na mwado ke muna natoka mwamwado adjawetye emboka meni, natoka natoka. Ngwalezie diya.

Atimba rope etyendoadu Ugula avaveletye Ngwakonde mbeti amazizi, mumu mbeti ingwe ingwe aviya sagamu, muvara diya waumbila do. Ngwakonde evara diya muevara diya evara diya mbago djaka kabo nabelu amudjaka megoni mia wato emotimbo, motimbi amazizi kula. Bia bwe, minya madolaka, minya madolaka Ndjambu muero kabo ngonde na ngonde. Evara ndibetye nandi Ndjambu aviya kobetye mwado, mozagweni. *¿Emwado?* Voombago yoletye elapa tyetye nga kobetyemu, mbesedi bopayakamu; aviya samu meba ma veyana mebwanga, *¿inde ndidola?* Muipakwa medji kota voomuna evara, *¿Ndi lesetye dja?*

Muna lelukandi lebombokowa, *¿Ndi levabombokowa eve?* Tokovara nga Ngwalezie na mwadu diya, tokovara nga epatyevoko asa eviya na dole eboliboli upolo amazizi muna natondendi ngonave. Muna ebena djambondi imwakaniva okani evokwe, leimwetyeniva. Wava imwaka wava tyetye emboka evokwe, warago diya warago diya, warago diya, embadivoko amazizi, evari ndivo Ngwakonde avoko na Ndjambu na levitenetye nawa, Ndjambu mbago isedi ainga avawaka Ngwakonde

umeni avalikanaka, umeni avaimwaka embokaduatye vitetyewa egali eyewa, ke mboka mera ebetyendi na ngangavoko amwado motimbi kula, ke ekai mera abetyendi ataya mwado memura bedja ainga avasebwaka na muna Ngwakonde atamwandiva na belu itoka dja djoya djinywenindi abengudi oya inywenivaye ngwemeni evabengudi yole. Muna poni poni.

Waero diya, waero diya, Ngwakonde ainga aviya nalu amutokaka aoyaka mwado memura, na odjendi nga mbisedi. Mwado memura na mubeba, ainga avaoyakamu avaleviyetye watomu. Mwame amwado mura na mumadu na Ugula na nyangwe wava likanaka dodo emeno aya kwanga egombe eziepi, Ngwakonde ainga avawaka na molemadu ubeva na motimboadu ambalikakayo egombeziepi.

Nangwe na viaka
nangwe na timbaka.

Ebetyendi na ke ebebe na.

E mbokavoko ediyaka mwanumboko dina na Ugula. Mudiya, mudiya, mudiya mudiya, na gangwe. Ainga avatevoko gangwe na ngwe natokandi natyetye etyendo; sebwakangwe nyangalukangwe natamwaka, kengwe navondi na vanga betyengwe natyetye napule ito nangate kobe inyweni, nayete na mala matimba, naduwate ima etyengwe natye tokaka ke natimba, itongwe mbaduwakayo na vadingaka eboliboli, muna emenoame ndini mbuta meninana natandiveyo egalana, etokoni matyiya mabetaka eloba puletyeni na naziya; ito etoyokoni moeibokodjadu djira, naga waka, zokatani? Nnyangwe abebe akamiyetye na mwana atyetye avatesoseletye nyangwe, nyangwe avatelikaka ke molema mbabetye ngu.

Mwana tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye, longoko nga, avabonganaka na mumu umboko, abetyendi uvengwa, muna muna zEtyendive? Muna muna likakangwe natyendi egali etyengwe. Muna muna natokandi na ipwakave. Muna muna likakangwe naye na emenoame.

Ekai mera digo si tyetye, bediba betanu. Amutyetye, tyeye tyeye, na emanga wealongo mbeko, alongo iko, alongo loba, alongo

zie *¿Natyetyeve?* Mukabo etyendo mundatye na dja manga tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye, mundatye mura mundatye mura mundatye mura, atoyoko vitutu muna *emboka ndiye evanye enye*, tyeye tyeye tyeye na erago weainga na erago avagomwaka mbada bogobogo wabe timbwanamu mwanumboku aviya muna muna *ebadetyego egomwa evarope mboka meninana etoka mbolo, leye djoba djedibwa lelongote mura na migo mba gomwanaka. Munandi nabebeye napuletye. Muna esetyegoyo.*

Aimwa na evotyeaduatye embadivokwe avatego gomwaka erago mwanumboko amwado aviya, muna muna *natondendive yondi yena egomwenetye. Muevara digo si munandi navasaka dja avatyetye* eiboko ivoko djebetye wawasaka isango avagomwakawa waonyetyemu djele ilongo dja digo, ainga avaimwakavara avatimbaka epuga avatyetye eidango ivoko inya dja meba, amunyaka meba mwanumboko ainga aviyavara mwamumu muna muna *¿Esandi bende emboka meni?*

Mbokameni etoka mbolondivaye na ewandi na rai, natyendi longoko mwamwado aluka inywe namu ebanakani ke aviakave na bedja, oka e. Avatyetye, avalongoko ngonasa, avasebwakamu iboko djebetiyemu, avavoko na ayeidango, ainga atyerago akobemu muna muna ¿Ndi dja? Muna muna navove na egomwenetye ito egomwana ema toko. Ainga aviyamu na bedja, aviyadja, muna muna ndi nalu ke eviya embadi. Mwamwado egalana aleviyetyemu iboko djediyamu adiyaka, mbasebwakamu mbadi ediyamu adiyaka, mwamwado ainga atye. Djoba vindakae djevinda mwamwado amuvuretye Ugula avuretye avuretye avuretye, Ugulaatye embadivokweatye kutakarago.

Wana inde wamudju, gangwe na mwamwado mudju wamusazie sazie pa mwamwado na *¿Ebe tyingo ekudwa ekudwaka enganana?* bokudwaka na akudwandi gangwe na *¿Randakudwa?*

Muna ngwe *¿Ove ra? ¿Etyendive? Natyendi eminye.* Bokudwaka tyeye tyeye na erago, wamudju magunaaye nga ramba atei, sazie sazie pa djoba dibwakae bwe. *¿Iyeveto?* Muna *mumame ndino*, wainga walikamu nyolo mbago betyemu dodo na mesago ainga na etuniyameraatye embadi amuerago diya muna munandi oka *mwamwado* na muna *nyawe diyaka poni evaupuma ugugu engatetye.* Muna muna *nyawe navona etyendo, ¿ndi etyendi dja?* Muna *navona etyendo*, ainga amutyetye na evemba atei mutyeye, tyeye, avabonganaka nuvengwa memura, uvengwa na muna poni poni *¿Navotyendive djae?* Na *djoba djeye iwe letonoko nanga oyakave.*

Muponi boyakamu matyiya mainga mabeta nyangwe muna o mwame awa. Nyangwe ainga avawaka mwamwado na etyendo ailongo nga kobetye Ugula ubimba bia, muna *¿Indendidola?* Botimbaka, gangwe muna *O iye natye kobetye djongo dja rebo dji, ¿Nalikanandi, ngwemeni emboka dja?* Gangwe ainga avawaka, mwamwado ainga atimba edjangadjadu, djanga medjira djeva ziyanka poni pa emboka mera.

Mbwe Ndjambu diya alonga mboka na betoko kota. Embokavoko ebetyendi Ndjambu azityi na Ndjambu amanga, Ndjambu azityi avalikanaka ezityiadu Ndjambu amanga avalikanaka emangamadu avabaka wado wadu wambembe waba Ngwalezie na Ngwakonde.

Ngwalezie avadjayaka wana wadu waba, avawaka avalikaka wana na mumadu na mbanadu. Djesetye mbanadu egala na atatetye wana na molemasa na mambuwango, amudengeliyetye wana, wana wavavoko na *letyendi iboko tiboko djevakobetye iwedi iwe kete lewa*. Wana wavatyetye, etyendo etyetye wana, Ngwakonde avasaka motimbo epuga, avavambetye na ebediba bieziepi beye beduwamaka, motoaye anyaka meba etei alukandi ailwaka nyama. Mwa mumu rondji ameba edembiyemu alutyetyendi anyaka meba ma bediba mebira, avalikanaka vizieli.

Ilukudjadu na mambwango memara amutamwaka na ndomiadu ene mwa iboko dja mbwa; wavatamwaka kwanga wavapabaka ezityitei baka na mboka aNdjambu azityi. Esakavoko ebetye wawakobetye ezityi teivara avatediyaka etei na waodjondivaye na ndomiadu abetyendi amuvizieli avatekudwaka amutyeatye djaka makai nazityi. Vabetye mwa Ndjambu azityiatyeye saka ulenge avatoyokomu avalumakamu igani, avatilaka emako milukudjadu. Muamutyeatye vitenetye namu.

Muna muna nyamame elumangwe eni nabendi na noyandiyo. Ailuku avatimbwanakamu na oyetyemu, asandi ndomiambe lediyandi emanga lalagondi Ndjambu amangavaye na mwadadu Ngwakondeabe totye wato itata yondi etila iwe letilaka embadi. Muna muna natyendi ninyweni emboka, natyendi tatakinyweni namatego bayakave natondendive. Muna muna ke ngatondevengwe elukandi vayeve esakibake ondaka lale na mwadadu ito ayete ngudi sakwangwe ndomiambe embaweme eyemu eninana.

Wavatetyetye emboka aNdjambu azityi wavagondjenetyiba, iba djevasowetye wavaondaka wato waziepi wabetye wadiyaka baka nawa, waziepi kwanga na Ndjambu amanga na mwadadu. Wa isango se se se pa wavavoko na wato mewara walukandi watawetye bedja mba vianga, Ndjambu amanga na mwadadu Ngwakonde, vabetye wawaviya amba bedja watemiye wabio, edjame ebetye wawadjaka bedja, Ngwakonde na Ndjambu amanga wavavoko nandi bedjabiya besandi mba vianga dja.

Vayena isango djeyendi dja mwaya, yondibetye wawavavoko na wana wawatandiwa bedja mebira etina ana waviyandi sa ebeva ebolome nangudi. Mwadadu awalikamu na wana, egala na muatemetye ene mumu na atatandi wana, alikandi mwadadu adjunguletye wanamewara, wana wavateimwaka emboka na djeku ke mwadadu avago saka motimbo aviya vambe bediba bieziepi na ito mwana anya meba matei alukandi ailwaka nyama yondiyena sakwaka mwamenonana ipatakame djeyemu enyolo dji. Avasaka ene ngapuletyemu, asakwa mwana, mwana avatimbaka rope moto ene ngabetyemu *Etombae mwado* menonana alukandi asowetye inde? Vugakanimu emanga na bediyo.

Wavaingakamu wawasakamu na bediyo na malale wavaveletyemu
emwalo watyenamu naulonga emotema etei wavavugakamu erago wato
wavatimbaka na emboka. Mwa mwado na ndomiadu na mumadu
wavalikanaka diye diye.

Vikano viva ziyaka.

Ebetyendi na ke ebebe na.

Ebetyendi wamuwavoko mina na Ugula azityi na Ugula amanga vabetyewa diyavaye na Ugula amanga emenoadundi emeno aetamwa na mamboka mavokwe. Muna natele imwa natyendi etyendo. Ugula akudwa avatyetye etyendo, ke ebogo na munatyetye, muna mwadadu na vatyengwe, eyeva na djemi natoka na okaka na mwanaaye nivendje djele na akweleme ivendje nigugu djele na adika, *¿okandi ngwe?* Mwado akamiye Ugula amanga avatyetye mudiye, diye diye diye ainga avabutyaka egali ebetyemu atyetye avateviaka na embadi amulongoko mwana, yondipwamu aipwaka na mwadadu na *¿Indendi esa mwanae?* Mwado voho avaipwakamu rope mwado avatimbwanakamu na mwana adika elambi.

Mumu na *¿Nabetyendi navoko nave dja?* Bondaka modjandiadu abetye namu eumbiovara muna muna ingaka mwana tyetye namu voyetyemu. Modjandji avateingaka mwana avatetyetye namu naezityi avatetoko mbwa mumbwa ukwala geba avatelenakayo eleme, avatetilaka matyiya eukwala; muna o nalendjiye, muna nate longa esakavoko. Muesaka londje londje mumwana naetei diya avatelongakamuyo etina aelevoko muna evara teie bebuma bekwaka kete mwana adjaka, avatetimbaka avaleviyetye mumu ene moto ayemu

molo, ukwala, na ukwala ndimu. Muna muna oventiyengwe moto motwe avatediyaka diya. Mwado amuiyaka. Evarandi eviya Ugula azityiatye iraka na ezityadu, okakate isoko *¿Ndi isoko medji djeviyandive?*

Muvite vite avatekobetye mwana avateingaka mwana avatetyetye namu embadi amutetatakamu na ndumba beema bebetyemu enyolo ti ene bedaka, muvara diya muvara diya Ugula ainga avawaka ezityi, vabetyemu awa avatepikiliyaka rebovoko evara, na mwameno vayengwe nalikakamu evanana ngudi dengeliyetye, egala na adengeliyetye, avaviakamu na edjanganangobo evoko mueviyo muna muna edjanganangobomeni yondiye egala na ima tima etokave etokaka evakobetyeyo etei.

Ainga edjanganangobo mwana digo si muna *edjanganangobomeni natokandi na mbadi eduwemeteye ngweva. Mbada udomba.* Nilongo nga mbada udomba de, motowa, motowa de muna poni poni mudiya munandi rebovokwe ebego, nalukandi nabayaka, ndi okaka na upolo ondandi wato waziepi embokadu, na mwadu amwado atokandi mwa mumu atomu naaye na doleayetego nasa. Muna ei nende ainga motowa naerago de, mwado amuyaletye idodiye anye, mura na ngwe, mura na mgwe, mura na mgwe, muna nyawe sodje boviaka, botyetye na ani, ano, mwa mumu botyetye naerago salangano, gangwe na munandi rebo abogobogo eyendi na vatyeye etyetye na *ngoname amwado, akobo nave viaka namu poni na embokangwe si, keve na mwado akobo na ngwe, ¿okangwe?* Mumu akamiye, avatetyetye embadadu, wana mwado diya, wana mwado diya wana mwado diya. Muna mwado na *ngwe natyendi iboko djetamwangwe natamwaka.* Mwado muna muna *ndi ei nende,* mwado diya onge amwado ayendi nepikiliya ivokwe.

Mumu do, mwado botyetye evilika avakobetye edjanganangobo, avaingaka edjanganangobo muna edjanganangobomeni natokandina mbadimeni eimwetyeva, etyetye endalo eye mumumeno abengudi paba, mbadi namu do. Ndi mumu viaka longoko mbadi, zie na zie mumotowa mbwe amutyetye na mako tyeye tyeye tyeye tyeye na embadi weamutevara diya amuiyaka ene mwa viyo, gangwe ainga aviya *¿Inde ndisave mwana?*

Muna muna *lale napule ima esa ngwe*, aviakairaka avakudwaka muna *wandite migo bwe*, aira rope muna *O wandite migo bwe* aviakairaka rope avakobetyewa bia avaingaka edjanganangobo avabombiyetyemuyo mwana na *natokandina mbadimeni etimbetye iboko djebetyeyo*.

Mbadi weboiraka, kobetyena mwadadu na modjandjiadu wandi waye diya, muna imavokwe ebego boingaka mwado botyetye namu na emboka gangwe muna muna *mwavendi mura* mumu ainga avatimbaka embadadu.

Nangwe na viaka
nangwe na timbaka.

Ebetyendi na ke ebebe na.

Ebetyendi Ugula azityi na Ugula amanga, Ugula amanga avateimwaka amutyetyeatye tamwaka, tyeye tyeye avatekobetye Ugula azityi muna muna *natokandi nabayaka ngonave*. Wabotyetye na erago, muna muna *ima bogo bogo natokandi motowa*. Mumu de, *¿Navandi duwaka motowa eve?* Botimbaka emboka. Avatyetye rope muna muna *nabe na motowa, djombetyengwe imavokwe*. Avadjombetyemu ekabala. Mumu avatetyetye avaingaka ekabala, avaviaka nayo avavoko na muna *ndivaye nangwe natyendi ingaka djangadjame egala iwe waziepi levia doliyetye isango dja ivoko djira eva*. Mumu ainga amutyetye na embokadu wewato wabetomba biave nave, waviyaviyandi mumu pabaka kobetye na mwado awa *¿Ndi mwado awandi na radjongwe dja tina?*

Wana o abendi diya ainga, *mbapuletye, enete viyo*. Mumu muna Ugula azityi na *sebwakangwe poni poni ito eyendi na mwado awandi*. Muna muna *mwado awa*. Muna *sebwakangwe poni poni*. Avaingakamu avatyeleviyetyemu iboko djebeteye mwado, bomboko mwado nga mwado mbisedi avatetimbaka mubotyetye rope pabaka kobetye mwanumboko; muna munandi *mwana, natokandi ibayadjave, ¿gongwe aive?* Muna muna *lale ayendi embadi*, avatetyetyerago muna muna *naviya imavokwe*,

*naviyandi na natokandi ngonave. Ekai de, ndi ebenadjambo mumu,
ainga iba djemu kengwetye. Wana mwado wainga wavatetyetye
wamudiya mwado ateme nga avakwaka avawaka mumu de, bomboko mwado
nga mbisedi muna O iyeame ebevanyolo eye nangwe emeno ndininana,
mumu ainga avatimba kwanga na embokadu weavadiyaka mbabayaka.*

Nangwe na viaka
nangwe na timbaka
kwaga ngayengwe evanana.

Ebetyendi na ke ebebe na.

Embokavoko mandiya maba madiyaka dina na Ugula azityi na Ugula amanga. Wadiya wadiya wadiya. Ugula azityi abetyendivara adjaka isedivoko, Ugula amanga abetyendi atondetyemu eboliboli ke mumbato lumenetyemu itonde. Djobivoko wadjaka wadjaka evarandi eipwa Ugula amanga aipwaka na Ugula azityi na *¿Indendi esave esaka nga, indendi edjave nga? Ndina etoka idiya na ngwe. Muna muna ¿navove na natoka idiya nave? Muna muna ito evona etyendi etoka idiya nangwe kete etye. Muna muna natyetego. Muna muna etyetye etyetye ¿Etyendi dja? Diyaka diya. Wavara diya wavara diya djobivoko Ugula azityi ainga akudwa.*

Imasetye Ugula amanga, ainga avabanaka na mwada Ugula azityi vabetye Ugula azityi ainga aviya avapuletye rebwatei, avalongoko digo si muna muna *mboiame, vaye iweva naye name na rebo emolema ¿Ra rebwe? Rebo ana ¿Ezimbuwete rebo ebeyeve edjandjijetye ngwe? Muna muna ¿Ra rebwe ebetyengwe nadjandjijetyeve? Muna muna ebane na mwadame, vayena ebane na mwadamengwe nalukandi natimbiyetyeve ebevateyi ke na imwatego. Ainga imwaka avatyetye ezityi murago diya, murago diya na mwadadu. Djobivoko Ugula amanga avatyetye iyobo vayena abetyendi moobi ke azityi abetyendi moboi ndjale*

avatyetyiyobo, avabutyakiyobo, avaviaka embadi, muna *ondivaye* ngweva diya napule moto avabetye asakangwe ebolome aweyi menyinana nabe na mwado.

Nabe na mwa mumu, nabe na mwa mwado *¿Nama saka dja?* Avakimwaka avatyetye embokavoko avaduwa mwa mwado ke abetyendi na ebevanyolo awado. Mwa mwado avavoko na muna *natondendive*. Mwa mwado avatekamiyetyemu. Wadiya, muna mwado na *natyendiyobo*, avatyetyiyobo. Avabutyaka kobetye mwado gape, ipwaka na mwado aive, na mwadoabe imwa emboka mera. Avatyetye embokavokwe avakobetye mwa mwado muna mwame amwado mura na *natondendive*.

Muna nabengudi kamiye ibana nave natina na natamwandi esukulu, nabengudi lika sukuluame natinanyave. Muna o avateimwaka avatyetye emboka evokwe avaduwa mwa mwado, muna muna *dja lebanandi*. Muna muna nyawe. Muna muna *lebanandi*, natyendi nave embokame, *ndi oka*. Wavia viaka emboka wamudiya, wadiya djobivoko Ugula amanga ainga avatyetye emangamadu iyobo. Azityi avavoko na *nateletye adje ilongo dja ekai mera*, alukandi aduwamaka na mwado etyatyava, *abengudi diya mba mwado na*. Avaviaka avakobetye mwado umeni embadi, muna mwado na *¿mumave atyeve?* Muna muna *atyiyobo*. Ainga muna muna rebovokwe ebego ainga avasebwakamu rebome nyinana nyeziepi.

Vayena wado wayendi fulu avatekamiyetye, avabanaka namu vabetye Ugula amanga aviakaavakobetyemu embadi muna muna *¿Indendi tokaveva?*

Muna muna enyotye ima tima, nasandi ima ebetyeve esakangwe. Muna muna zesandiyo naratine? Muna muna ebetyendi ebana na mwadame yondibengwe nabanaka na mwadave, etongwe na mwadame diya, eviya bana namu, nabe putemu oveeputetye avediyakani diya. Mwado avavoko na likakani mambome mara likakanimo. Wavalikakamu eviya viyavara Ugula azityi avatyetye ezityadu Ugula amanga avalikanaka emangamadu evarandi eduwemetyewa na ebevaya, wakabanaka djongo medjira.

Wabetyete wadiyaka ibokivoko ke natina mwado evarandi ekabenetyewa waziepi waba.

Ilombe dja Ndjambuaye o abetye, veye vikano ke Ilombe medja Ndjambu djiabe ngona Ndjambu dina djadundi Ilombe, Ilombeme djira abetyi mwado, ngona mwado ke ngonime amwadora ito moto, epatye amumu evona etyendi bakamu ke Ndjambu avona ebate ngonime ameni kabo ekwelengwe ele, djele elokangwe idango, idangome dja Ndjambu djira djediyandi e teteiaboka ke idangome djira dje idjetye wamume wabene watyebaka ngoni meadu ondwe Ilombe eni ko ngo lo lo lo lo lo lo lo keabe na mwana yo Ndjambu mera ndomi aIlombe atubwetye dina na Etundji, Etundjime aNdjambura.

Yondibetye Ugula a Ndjambu avatyetye na atyendi iba dja Ilombe ke Ugulame a Ndjambu abetyendi na eduka modjani, adjawetye nayo eibumu dja nangwe na nyangwe ke apaba namboka avakobetye Etundji ke avasaka mboi na Etundji ke Etundji muna ene nga eviya bakave iluku djame Ilombe, mbokago, etondje etokaka ba ilukudjame Ilombeme dja Ndjambu dji tata ayedango, idangomedjira djebendi djelokwetye, ove mba vodjetyedjo ebengudi ba ilukudjame. Etundji musebwe sebwe pa.

Yondibetye Ugulame a Ndjambu mura ngabetye Etundji aviasebwamu igoy dja mboka djeye na Ugula avatyetye nalu abetyendi na ngalo avakuduwetye ngaloadu, ngalo mera evakudwetye

mbomo, mbomo mera evatyetye nidango emu lokaka meba, meba vive
vive vive vive vive vive pa, idango vwe tinandi Etundji ndabe
apuletaye igoy dja tei, vabe idango dje via voya, vabe djoba bwe
Ndjambu muna ndi ngavovena ebandi ngoname, lokaka idango.

Vayena aviye loka idango nadja beema bebe namu Ugula
avagumiaka idango lotye lotye Ndjambu avaingaka avatayakamu
Ilombe dja Ndjambu na *mwado abeve evia baka muno* Ilombe dja
Ndjambu mwado, abebe mumuabe mwa mwado abetye na Ndjambu, oma
amwado, ngonadu amwado ke muna abawendi kabo idango medji djeviya
lokwe ke Ugula a Ndjambu munda lotyetyedjo avabaka Ilombe dja
Ndjambu.

Ndjambu avadjayaka mwana dina na Ilombe dja Ndjambu ke avaveletye mwamemura elekanako na moto ama tokaka baya mwameadu mura, kabo aviakamu na mweni akonga, na wamuwavaziyaka pa, mura mumu aviya, vaviyamu naviyandi bayaka Ilombe.

Mbollwani aimbolo Ndjambu muna epowa teni diyaka diya *¿Eviyandive? Naviyandi ibaya dja Ilombe djeye nave ¿Eviyangwe na ima evotye ngwe? ¿Yondinde tata Ndjambu? Navotyendi na ama bayaka Ilombe kabo aviyangwe na mweni akonga. Nabe viye namweni, puga tyo. Muraatye. Wamuwabetaka wagumiaka wabetaka wagumiaka Ilombe te poni na ndekadu Ndjambu te poni embadadu nivure dja mwena konga. Yondibe Ugula umbokwe avadjayaka mwadu, Ugula memura muna ngwatyendi bayaka Ilombeme djevowe djinana, iya kendje tyeningwe bedja.*

Bedjabiadu kengweni metudamiadu meba soweni nae goroadu swa be be be be be nae reya akobetye mwa epugusege ambadi vitutu vekudwaka, epugusegemeni natondina moto ayendi etei, moto ayeteve moto ayeteve *¿Aira? Ngwe. Akobendi modunime amwado mura djobolo ikondo. Mwana, naiva weni na rai yonditovengwe djobolo ikondonga.*

Mwana ebo swa nae goroadu epusa motuda namu tayeni mwadome mura epusa motuda nyaku nyaku nyaku nyaku mio meba bi migo mbwe,

akeva mwana ondjiyendingwe ¿Ke etyendive? Nattyendi ibaya dja Ilombe dja Ndjambu djeye vweni na abawete kabo na mwena kongá ¿Ke eviyandi nayovara? Nabe viye nayo nabetego nayo natyete poni na nattyendi. Muna akeva, ondjiyendingwengwetego na ondiyendive, emendi bayakamu mwado memura.

Etyendo nae mokudeadu mobetyemu esuduku pata ebo etei swa mwenadu akonga pwe na mwamemura na mwena kongá ndimu vama betyeve epaba ke ebombiyetyeyo Ndjambu ¿okate? Mwa memurandi Ugula, Ugula be be be be be be be nisuku dja mboka, uvelapatye pwe goto nae goroadu swa, mekanyi na maso na mapote na djongo djeziepi, mavina masukulanaka mako maziepi etoyokomuva ke betyityindi ereyatubwe, mino ezityi, ekoto mera pwe swa apatye tateni.

Bonga bonga bonga bonga djoyi, mbolwani aimbolo, murandi tata Ndjambu ¿Dja eviyandi dja? Naviyandi ibaya dja Ilombe dja Ndjambu ¿Ilombe dja Ndjambwe? Na ediyaka epowa te ni Ugula diya, na nattyendi voyeni na moto ama bayaka Ilombedjame dja Ndjambu kabo atayangwe mwena kongá, aye atayakangwe mwena kongá atyendi namu nabego nimavokwe edjombe ngweva. Mwamemura digo namu ebo swa mwena kongá ndimu. Eziya eziya Ilombeo, valapawa na Ilombe muatoyondi, adondji yendi nadja winde atotye nyangaye mwa mumu weni na mapote na mekanyi na bende.

Ilombe vote Ilombe na ondanivetye mwame. Etata ¿Evondi dja? Viaka naduwandive mumu Ilombe golo golo ke mondogo yondimu kabo itinga viyeni navara de ¿Inde? Mumave ndino navotyendi na ama

viakangwe na mwena konga adiyate digo po, eko ko, na maso, mako tyenga, atyendi nave mumave mundino ingakamu ke etyetye namu endeki ¿Evondi dja tata?

Na mumave ndivo tyetye namu. Oka tamwaka, dolaka eduwandi mwado indego ebevevia tokaka ibweti na nu ilala tyo o mweni amea kongao tata Ndjambu ¿E Ilombe esandi mwa memura dja? Navondi muna atamwetye tata ke ngaiyamu, oka tamwaka tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye nailala dja malityiyene abetyendi na mwa epowavoko ene mwa evundukulu bia ziebi, diyakava eviya diyakangwe emadidimame, o tata Ndjambu mweni mwame mwa kongao o ¿Eiesandi mwamemura dja? Atata nasatomunde navondi na muna adiyetye epowa ke ngayemu atokadiya epowamera kabo ebepowa besambetyemu, kendjenimu diyaka navaepowa ndini ebeve evia vitetye epowa ndini diyaka indego.

Mumu ngende Ilombe tyeyeni na djeku tasuku tasuku tasuku nakityini amundi ambaka bedja ambe ambe ambe ambe pa viyeni tagulu sambeni modamba atagulu ekulutya avendiniame ndini epele pwe si adusi okaledetye o tata Ndjambu mweni ame a kongao o tata, ¿E Ilombe esandi mwa memura dja?

Atata navondi muna ledjetye ke muatokadja kabo na ledjetye epelevoko. Djaka namu epelevokotye Ilombe, ke etondi nyangasukwa mavina na matyiya na meba na sekeziepi, Anyambiyame, Upangiyame tata Ndjambu, aUpangi nawandi bedja swa idjaka, gwebaka Ilombe tyityeni tyityeni mavina ma sukulanaka Ilombe bedja mbwe nakotyiye ¿Etokandituka? E, naleviyetyeve bakawesi, oka tamwaka ebakawesi.

Tyeyeni narago umbio tyo otata Ndjambu mweni ame a kongao otata Ndjambu mweni ame ¿E Ilombe inde? Atata natandimu meba na atutyetye ke ngatokamu kabo nangwe neretye embaditukwe, irakatye mwame Ilombe erandi amunumbiova de tukaka mumu abatenendivara abatenendi abatenendi, pwa tyeyeni na ikondoelu evindandi ano bia ano bia modamba kula avesiti ndiniame ndini o tata Ndjambu mweni ame a kongao o ¿E Ilombe esandimu dja? Atata navondimu na lenandjetyeadu siti ndiniame ndini kengayemu atoka, atokandi nakuleyetye namu sitivoko. Nawa aUpangiyame Ndjambu. Napuletyete poni na engandi udjetyengwe emboka meni, ¿Ebendi epataka nangwe dja? I siti ndini lekuliyetye.

Mumu asandi bonga Ilombe abakamandi namu O nawandi nabodu Upangiyame anawa Ilombe atyendi naviyo pwatyi mumu aingandi ekotoadu nadjana boteni bia nekondo nyonyo eko pwe bata emboka Ilombe, djobivoko asandi, Ilombe andi imadu eviyo nyetyemeniabe toyo djira djoba djedolandina djobivokwe dja maba asandi na Ilombe ate poni eviyo akolondjenendi na bi beziepi apule na ayendi epatye amumu, dja malalo watyenatagulu abedja te poni O tata Ndjambu mweni ame a kongao o tata ¿E Ilombe esandi mwa memura dja? Tata navondi muna ledjetyendi djaka namu epelevoko etyendo napele oka ledjetye djedje pa eluvindandi etyendo ikondo bia djoba dja malalo Ilombe amundiviyo pwatyi mwa mumu engandi ekotoadu pwe goteni navanye pwe suziyeni aviyandi kabo malango ene moto ayendi viyo Ilombe ene ima ndimuwemu eviyo alondjetye ¿Ndina poni?

Mwindi moyendi muikondo bonyonyomoko bia, *nipwaka dja etata*
Ndjambu ragono, mumu ayendi voene moto ayendiviyo Ilombe
akolondjenendi, atalanganandi, abokwandimu modamba, alongondi,
abendjele, muna bodjowa inde abeikondo aboye boye mavina
makudwaka mekudju menetye mependaka ngwenikondo eberebo rebwe
Ilombe ebogo na mumu nimwaka Ilombe butaka butaka butaka butaka
butaka butaka.

Ekoto mera muna *A onge ekotomeni ndibe mwame amumuno*
aliyetye ngwe, ekoto pwe tyeyeni tumbe tumbe tumbe pa
abutyandirago bokobetye mumu mweraka nga mumu asisibwanaka *¿Dja?*
Iye mumame, iye mwadame saaaa iba latakae taa.

Na vaviakarago
na vatimbaka.

inywemeni gondjenetyeni djongo dja ebutyemeni ke esebwakani
nyangaluka mwado meno asowetye. Moto umboko ainga avatemetye,
muna eipikiliyidi idjame mwado meno alukandi atingwetye na malale
ke avelwe emwalo keatye vugwetye edoku. Wato wava voko na poni
na ndilukayo ebetye na wainga waviya sagamu wavelemu emwalo Mbwa
na mwyatyendi, wana Mbwa na etye ebenguditye muna ngwe natyendi
natokandi na iraka emwalo ke natye zityetye nyaga evugwemu
avugwetye ke natoyoko. Etye, muna natyendi.

Aveleme emwalo watyeye tyeye tyeye tyeye na emotema do,
ebogo na muna vugwetye muna Mbwa Mbwa etamwaka na mabongo evandi
lityiyenetye ebomaka nangwe na vugwetye emanga, ainga avavugwetye
emanga wamubutyiyenetye butyiyene butyiyene baka na tyindityi
Mbwa amubomaka Mbwa nisoda nga na mabongo poni kokodo wato eMbwa
eMbwa amubomaka bobomaka eMbwa eMbwa amubomaka bobomaka, Mbwa
etoyondi na evotye lebendi levoko nave na etyetye etyetye ovemba
okaka etoyo. Eviya viyavarandi elikana Mbwa alikanaka na mabongo
kokodo alikanaka nyanga ebomamu abomaka nga.

viaka nga kobetye mwadadu ubimba bia *¿Randasa ebutye meni?*
¿Indendidolava, ndina nyama ndina wato? Ito ayendi mwado ito
ayendi mumu angandi waka. Mumu boimwaka botyetye itoka dja nganga
ibokuvokwe, avatyetye avakobetye nganga, muna muna ngangameni
natokandina sebwakangwe moto adjandjiye ebutyemeni djoya dja
mwadame ke natye oyakamu. Nganga botyetye na umbiko na adupandi
molo muna muna ¿Ondi edupandi molo dja? Ngwe naviaka embokave.
Amuwaka na zietyi, muna muna mwadome muraaye mwadumboko ubeva,
motimbi abogo bogo na nalityiyene, na pule ito eyete ngudi yole
namu, ndi enyotye, ima yoninana, bwanga yomunana vama tyetyeve ke
etye ke etye oyakamu. Ima esetye mumemura na djeku ibolo na
ilingwa, botyetye, bwanga bosobuwetye boingaka ukwala naatye
ingwakamu availwaka pwisi.

Evara ndiviya Ndjambu muna muna *ndi esandidja; muna muna iye*
etye vokona, muna Ndjambu nandi epapoka ndininana Ndjambu gobobo
awamu botyetye umbila emboka nganga muna nganga mera na sakangwe
bwanga. Muna muna na fulwave, edjungule ima, ndi rebovokwe ebego
mwado memura ayendi mwadumboko ubeva, tyetye vadiyetye
embokavokwe. Na diyaka embokangweva, avavokonandi nadiyandi
embokaveva, Ngwakonde avalikanaka emboka umeni Ndjambu avawaka
na egombeziepi djongo dja mwadadu Ngwakonde mba okaka Ngwalezie
egombeziepi kabo ibende dja mwadadu Ngwakonde, Ngwakonde ainga
avabutiyetyemu.

Ebetyendi na ke ebebe na.

Embokavoko wadiyaka Ndjambu na mwadadu Ngwakonde wadiya wadiya wadiyavaye na wanawato wadiyandi ngu na bekanga wana bekanga betubwe Ngwakonde bwe etyendo abekanga bwe etyendo abekanga bwe etyendo abekanga.

Djobivokovaye na eviyaviya wato na nyama na linyoni wabetyendi nivina na mwado memura vaye na muabebe atokaka alongaka kabo idjungule, abebe atokaka enyeviye kabo edjungule. Kudu na natele tyeye ebelengana, kudu tyeye tyeye na erago weNgwakonde abebe, Ndjambu Ndjambu eNdjambu eNdjambu, bokudwaka *¿Etokandinde kudu?* Na adjendibetanga kudu mba yoletyibeta *¿Etokandinde?* Muna navo nave na mwadome avemura ge napule *¿Etokandinde?* Naviyandi ebelengana. Muna muna eviyaviya nangwe nadjawe nagabetye na mbai, djele avinyoni, djele anyama, djele aimatima; nayete poni ngu na mwadame, timbaka, *¿Etokandinde?* Muna muna etimbiyetyengwe nende. Timbaka. Muna muna mwadave emunya abutya ebekanga emene avatimba.

Ndjambu na djeku medjira boimwaka, *¿Evondi inde, evondi inde?* Ndjambu alendjiye na ilale djeyevo muubondo eviya

endekiloba na ezie ma Ndjambu pa kudu umbila do. Vavetye Ngwakonde longoko nga, *¿Indendidola? ¿E Ndjambu indendidola?* Ndjambu na alapetye mbilapidi o *¿Indendidola? ¿E Ndjambu? ¿Ebendi ekudwa emotimbo?* Egala alapetye mbilapidi, toko kwevara kudu we, *¿Kudu etokandinde?* Kudu na muna esetye *imatima. ¿Ovendioyangwe mumu moo?* Kudu na muna esetye *ima tima, nabe oyeve mumu, napule ima tima, mumu umeni akwandi na djekudjadumeni.*

Na aingandi ukwala, kudu na muna *saka ima tima, kevaye iweva nabe viye egalana oyakangwe; ito oyangwe, ngwe navategoyakave, ke nabe egala djoyadjave, nayendi egala djondjiye dja mumave.* Kudu ainga molo na ezityi to aviya na makai evara aviya kendje mbapedi nga Ndjambu amulapaka, muna muna oyetyemu *ondjiiyengwe namalangwemeni nasa fulu amemeni na djekudjamemeni.* Muna *inde, noyandimu.* Muna muna oyetyemu, *oyetye navovena oyetyemu mundi aondjiiyengwe na mala.*

Vaye naaye mwadubeva muilingwa ndidji. Ndjambu na reyavokwe *ndimuve era, muna kudu na evondidja, mwado meno nasetye mudja, ¿na oyetyemu?* Kudu na *ngwe napule etokate ovemeni ero.* Mudigo si, muna *mwado meno, mundjale indjeni emboka mwadadu poni to kidi.* Mwado de, Ndjambu na *indendikwa, kudu na O ivokwe djekwa djinana, kudu nadjana epuga, Ndjambu botimbaka napuga amamanaka ¿Ebekwe, abekwe, abekwe?*

Mude muna mumame *etiletyengwe ekobendi esa ebale evalikanaka ovemeni na nyoli.* Ainga avawaka, kudu de, kudu na munandi *rebondi*

Mwado memura ayerago, ke amuna molema ubeva na Ngwalezie, maguna mundanetye namu, botye veletyemu bwanga ebedja ibotyame dja ivoko djira mwadome mura awaka wato na *¿Indendidolo?*

Mubokudwaka ebogo na moto mweziepi muna, *eloba eloba isango*. Mwanumboko na muna *ovevondi eloba isango eloba iwedi djekwakiwe moto aondwe isango ke awaka nga keve evoko isango eloba*. Mwa memura boimwakaatye asebw Ndjambu na *mwado menye ndasamu na*. Ndjambu abego sa ima tima, vaye na atimbandi na Ngwakonde avatimbaka na Ngwakonde embadi diya, wadiya wadiya Ngwakonde avatimiyetye ebeva mera asakayo kwanga na mumadu Ndjambu avaingwaka Ndjambu mbeti.

Ekai mera na nyawe, avapuletye naabe Ngwalezie anetye, Ngwakonde na tina na palemu asayo na mumadu eyendi na ayete asayo niwe. Motumboko avatyeveletye Ngwakonde mbeti. Ndjambu na *¿Inde?* Egalana avetye gundjetye, aviyandi ingwaka mumume umbokwe mura begapoka. Mumumemura avalikaka eduka avatyetye. Wavara diya, wavara diya. Ngwakonde na geliadu amutyetye na atyendi ebeduka nadjia motimbo, mbago isedi ekaimera digo si, nyawe, avatyeingaka karosini avatyibwakayo embadimera tyibweni matyesi kaziye ni mbakoyaka dodoatye ainga gasolina muyo tyibweni akaziye matyesi emu dikaka.

Ngwakondevaye naaye motimbi akudwa na dja winde Ndjambu avalikanaka embaditei aviadika na mbadi. Mwado memura botyetye emboka na eduka nawa, mumadu na muna *oveye mwado epule reya*

Ebetyendi nga ke ebebe nga.

Mbokavoko ebetyendi wato mambo bobevaka, wadiya wadiya. Nga mbokavokwe ebetye baka nawa wawasaka esoka, ilatiyene itubwe na ledityiyetyeni mboka mera.

Eluvoko ebetye nga mboka mera wasakisango, nga mboka asa wavatye veletyewa vey a eisuku ivoko dja mboka, mboka emu dikaka, yondi etoyo wavoko watoyoko nyangakudwa mongonyi aveya na vitutu wabo amiyenetye egala na rango etemetye, rangotego evatemetye, evokame evoka nga rango, walikaka lembo na ngomo wabosebwaka na wana mboka edikandi, wabobumbwaka membila etyendo aisuku dja mboka egala idimiye djayo, etyendome etyetyewa watyetye membila isuku dja mboka, onge watome wabetye wadityiyetye wabetyendi wamuemudumbokwe.

Egombebetyewa wadimiyetye isuku ivoko, wawaveletye vey a egalivokwe kwanga vabetye vey a vedingama na mboka eziepi sota, wato mewara walikana etetei amboka nyangabetyewa wamudityiyenetye kwanga vabetye mongonyi aveya momu komboko. Evezie aibongo dja motumboko aramba mebetye edikaka era evasodaka edolaka. Singe upolo, eloba ekoyaka kwanga etye kwaka embokavokwe ebetye ndalo

Wana abendi aviakana bwanga umboko mobene umeni asaka ke asoliyetye wato yo emigo. Etundji avapuletaye mambo maziepi mabene madolaka engu na bwanga memura etei ereia nalu vabetye wawatyetye Etundji avaingaka bepityi beba avaveletyebio epokiti, watyeye tyeye tyeye, wainga wapaba naerago aingabio, iwera djebeteye mura amuviaka aviasoliyetye bwanga, abakamaka na Etundji, Etundji avabatetyebio naemigo eloba bata, asoliye bwanga eloba la bepityi mumagu na asoli yemu emigo ongeabe se muima tima emigo.

Vabetye rango emu yaletye Etundji avapaka bepityibiadu emigo nyolo swe amutoko mambo mazie mabetye madolaka, kwanga vaziyetye rango eziyaka. Etimbame etimbetyewa emboka, amusebwaka na watowadu na ngandi ebene moto meno asaka nga, *abe moto aponi poni eyendi evezie aibongo, ndi kabo na iwera djebene muasoliyenetye mosukale memura emigo djondi djibenemu aviakana nyolo amoto, ke vabene rango eyale, amuevezie aibongo, mosukale memura molikandi na etoyetyenimu na ayendi evezie aibongo, toyokonimu na ayendi moto.* Wamba kamiyetye.

Etundji avasebwakawa bokeli mosetyemu abepityi. Mba moto akamiye; kwanga vabetyemu asebwawa dodo mbawe eziepi esetyemu asaka, wainga wavatego sakaio, esame esetyewa wavatoko nyangame avoko ebetye Etundji atoyoko wavatego sebwakayo kwanga emboka wato wamboka ebetye evezie aibongo adiyaka, wato mewara adjeme adjetyewa nga, ngu na ngu, wavasaliyetyemu isaliyidi iziepi kwanga vabetye evezie aibongo ainga avatilaka poni adimaka do mbago tonoko.

Aviaingwaka Etundji ima emolo kidi Etundji avwaka. Ekwame ekwa Etundji akwaka wavatyetye namu enganga. Wae ngangarago, wae ngangarago, wae ngangarago, wadiya evara ndibene nganga na Ngwalezie na *¿Ediyandi ndima etyendi?* Ngwalezie na *natyendi*, naye na *bekanga*, ainga avatimbaka. Etundji avalikanaka erago amuikwaka nganga, amupuletye evara kidi ainga amutongaka avaleviyetyemu imadu ebenemu atongaka na yora. Wadiya wadiya wadiya wadiya. Etundji ainga avagumiaka emboka na erago waeduka ndira avaveletye wana waNgwakonde mbetivoko, waziepi wainga, wawa, nyangwe na *¿Inde?* Eduka ndira Ngwalezie na airandi Ndjambu na muna airetye mudiya.

Etundji muna *ngwe nalukandi nasakave ima nagugu* muna Ndjambu na *ima mesave egombeziepi era*, ainga avaoyaka Ndjambu avatimbaka emboka ngangadu muna muna *¿Nabendi navokove dja?* Na *oyetye moto te moto*, muna muna *ndi idjenetye*, *¿Inde*, *nidjenetye?* Navove na *oyetye moto te moto*. Mudiya nganga mera digo si na atokandi asakamu ima nagugu.

Etundji avapuletye. Etundjiatye avapayakamu ibokodjadu ibonga djebetyemu asaka egala na moto umbokwe abaletyemu. Nganga mera evalikanaka mba ima tima, muukwala boingaka muemboka Etundji ve. Etundji na muna bodjowa *¿Nasetyeve dja?* Muna muna *etoka ke oyangwe*. Ainga aoya ngangadu muvara diya Etundji amunganga etubwe, wato waviaka embokamu asaka mebwanga. Djobivoko Ngwakonde ainga atyeye muna muna *natokandi na takangwe bwanga nadakandi*.

Egalana atayetyemu bwanga asa, avatakamu bwanga ubeva. Ngwakonde ainga avadjaka avawaka, avalikanaka na nyangwe, muna nyangwe na *¿Nasetye nave dja?* Nyangwe na muna *¿Ene dja, oyaka ngwe?* Muna muna *nyawe, navondi iwe nave embokameni waba leimwetyeva*, wava imwaka wavatyetye embokavokwe, wadiya wadiya wadiya.

Erago Etundji amunganga etubwe amuondjiiyetye wato dodo. Muvara diya, muvara diya aondjiiyetye wato. Wara wato waviya waongaka, mura moto aviya aondjiiyetye waponi diya, wadiya wadiya wadiya. Djobivoko Etundji amuvara, amuvara, ainga vabetye djoba djadu dja iwedi djetima Etundji ainga avawaka eviavara mboka mera evalikanaka mba moto aluka aondjiiyetye umbokwe, evalikanaka poni moto abene adaka, awa, mura abene adaka, awa, wato wainga wamuziyanaka emboka mera nanguda mbago nganga eluka eondjiiyetyewa.

Vikano veinga viviaka ziyaka.

Etundji muna enyotye navatimbiyetyinywe dolenyanu. Adiba migo, muna moto abetye ayaletye elapa ebogo bogo, muna muna *¿Edakandi?* Muna *nadakandi*, muna muna indi *bwanga munana* avaveletyemu *bwanga* ubeva elaitai avanyaka, mova pangaka mobokokomu molema avatyetye kwanga ezityi avawaka erago.

Wavokwe diye diye evarandi eimwa mumumboko aimwaka, avatyetye ezityi avakobetye ekai mera weni, muna o *¿Ebe moto ago anonana?*

Botimbaka muna Etundji beba, eduka namu mumumbokwe na *¿Evondi dja, esaka Etundji dja?* Na asandi nga ekai mera digo si muna emubo imwaka avatyetye emboka ngangavoko, muna nganga mera na *natokandina oyakangwe Etundji*. Muna muna vaye *Etundji* eviyamboka *apulendina eyeva*. Na *evondinangwe noyetyemundi nabengudiyole, tyetye ke ebusene na wavokwe ke etye anakani namu, eingwanimu mbeti ke awadodo djele ikongo*.

Boimwaka, tyeye tyeye na erago mueduka na Etundji, eduka eduka eduka, muEtundji epega emolo Etundji ezie, umbokwe aviya muna *iye etye dokaka Etundji, ngangago ndimura*. Mumu epega, ezie, umbokweatye adokamu epega ezie, umbokweatye adokamu epega, ezie, vayena umbokwe mura, abetye ezieaye ubonga avatemetye, mudigo si, avatyetye edjinga dja ikongo avalakakadjo emboka Etundji. Wato nandi *¿Levadiyaka emboka dja mba nganga?* Wanamu beba, muna alapa evara ke naleviyemu.

Ekai mera ainga avalidityiyetye asaka nganga emboka mera
amutye atyetye ondjiyetye malina ma wana wato. Wabetye watimbetye
na Etundji amutyeatye oyakawa wabetye watimbetye namu amutyeatye
saka wamebwanga waondjiyenetye wainga wavadiyaka dodo.

Nangwe na viaka
nangwe na timbaka
vikano veinga veviya ziyaka.

Ebetyendi na ke ebebe na.

Djobivoko Ndjambu mundabetye upolo awato waziepi wambokadu avaimwaka na atyendi embokavokwe avakanaka na watowadu. Mutye, tyeye na erago we, amurago amurago amurago avakobetye mbokavoko ebetyendi mboka angametimbo ke ekaivoko ekulu kula aviyavara ke muna muna *nokandi na oventiye upolo amboka awanawatoe*. Muna muna *ngwendupolo amboka mera muna ¿Inde?* Nga ipwamu aipwaka muna *¿Ovesandi upolo na ratine?* Muna muna *imwakavara ¿Randalomave na vipwetyengwe reboe?*

Embokameni watodu wawato wayeva keve ima mwanutiki ambamala evia saka bodjidja ana eviyandi longokongwe evia ipwakangwe reboe, muna ¿Inde? Botyetyeatye asebw rambanyadu mu na ramba nyadu na *etoteniva Ndjambuaye* enga muwabosebwaka sebwe sebwe pa. Boviaka o Ndjambu *eviya, ndi dja, ovedja, ndi londandive embadi vadjetye niwe*. Watyewaviya ambamu mogoni amoto. Etundji *eviya viyambadi apuletye na waviya amba gangwe mogoni amoto gangwe amuetagulu diya ainga tuma na toko aduba, ainga atoko pepa eviaka na volaka pepandi eviya eviaka eni, ainga amulangaka muna muna ekombaka na mogona moto moviya ambawa wambakave mura, Ndjambu na ¿Inde? Etye ambakaningwe mogona moto, ekwaputu ¿Aivemoambi*

Ebetyendi na ke ebebe na.

Embokavoko ediyaka Etundji na gangwe wadiya wadiya. Ngabetye Etundji muna ngwe nabengudi diya djongo dja emeno djinana, lale ayendiva ukuge lebe na ima tima ngwe nikwandi ebolo eye ebevanana, nabengudi diya nga. Avaingaka ukwaladu aviakaimwaka amutyeatye tamwaka, tyeye tyeye tyeye, avakobetye itamba ivoko, muna wam, randadiyava, tyetye nga kobetye vizieli, avagomwakamu, avairaka, muna vizieli na rai esandi ngwe, takangwe bedja. Muna muna nabengudi tayave bedja bia nyama nyevokwe. Navove na takangwe bedja rai esandi ngwe. Muna muna ¿Inde? muvizieli ukwala, vizieli vekwa vewamu bedja djedje pa atimba. Nyama nyevokwe nyevetye, kobetye vizieli bia ¿Ewan indendidola nga? Ro muna ngwe nalikanandi, ro ainga alikana.

Etundji biabwe avatyetye rope. Ro mbolo, aira, natokandidja ¿Etokandidja isedi dja? Lekobe vizieli ubimbava, elukandi ebetye na ovendiluka edjandjiyetye djongo dja ebolo djira. Etundji muna nyaweabe ngweabe ngwe, napule rebo te rebongwe nabengudi djandjiye djongo dja rebo djira ¿Inde nditokaveva? Natokandidja ¿Bedja bini? Mudigo si.

Nyama nyevokwe viakae wamudju, rebovokwe ebegovaye na ovendiziya nyamame nyevokwe nyinana. Muna wamuvuretyeni, ebogo na inwe na oyakaningwe elukandi epikiliyakani dodo.

Ingakani meba maveya eulega etei totyiye totyiye pa ke etyeni namu eboka; kenandi etayakaningwe imogi kenandi natyibwakamu evara ndiyengwe nawaka dodo. Kudu muna rebo mera nakamiyeyo. Wana muna imwakavara ovendi ra. Kudu muna inywemeni terago. Ulega tyeweneni naeboka, betyeningwe imogi, ainga imogi. Elonkoningwe dode inywe mbalongokoningwe navatilalaka inyweni. muimogi indjeni bokopaka moto moto emigo, waziepi vio mowani.

Kudu membila na emakai swamama, kudu bokudwanaka muna muna Etundji esae epikiliyandi eboliboli, muna kudu beba nukwala, kudu mbapedi nga anyamanamu emigo. Etundji digo si, muna emutyeye tyeye nae mbadi avasebwaka nyangwe na gangwe djongo dja ebutye djinana. Ndi wam, lesandini dja, okani, watyewaviya inga nyama menyira waviya nanyo weembadi. Ndumbame anyama nyi ¿Levandi sakanyo dja? Nyedjowetye. ¿Nyedjowetye? Wainga, nyevoko nyedjowetye nyevokwe nyasuwetye, wavara diya minya madolaka, gangwe Ndjambu avawaka, mwado avawaka Etundji umeni avalikanaka diya kwanga Etundji ainga avawaka.

Ndjambu diya alonga mboka na betoko kota. Ndjambu abetyendi mwadadu umboko avadjayaka mwana, mwamemura wavavandjetye muna ikoba dja Ndjambu, ikoba dja Ndjambu abetyendi nyeve nyeve kula pwandja tyane mwado. Gangwe avavoko na waluka wadadjetyemu mekanda asapwanyeve, alukandi adadjwetye belinga bia wado. Ngabetye muatombwaka atombwaka, amuigona djasa wamukendjetyemu mbara nyevoko nyelukamu abandwetye engonga ene mabene, amudadjwetye belinga bia wado, ekwame moto mumumboko avatonginakamu na abayandimu.

Abe okasebwa gangwe na muatyiba medjira alutyetyendi atyetyiba. Iba djiva sowetye, gangwe avavokona ene ngatyevengwe na ngoname inywezia muenangandini poni moto moto idjadu ikondo kwanga mwaname aiko munana vanga tyetyemu. Tyetyemu nayo, aliyayo mokudwa, modjaya ke iko medjira djeodovaye djo djeodoko, djekanda ambadjo akendje wahandji, djoba medjirandi djenga betye inyweni enangakani ikondo ivoko. Avalikaka ndakono mera, mumu avaingaka mwadadu avatyetye namu isukudjadu.

Etundji medinga mbe mbe, vabene mwa mumu atyetyetuka nganana adondjiyetyemu vakudwamu, na atyendituka nganana adondjiyetyemu, atye sebwanaka na mwada Ugulaabe mwado ayendi mumu wamuna

wamuwaviyendi pule ibana dja, abe mwado. Ngabetye iko dje djaya djodo wavalikaka ikatyi na edjoba djasono yondamba ikoba dja Ndjambu ambakiko medji kenandi watyetuka amanga na bepatye na ngoni ke wakendje bedja egala wahandji wanga betye waviaka; dja nalu ke wazia na mumadu watye nangaka ikondo ivoko.

Emwegasono na mwako mwa mwado botemetye amutyetye ezityi ¿Randaye vae? Atamwaka atamwaka avakobetye esakavoko avabakamaka na esaka avakobetye modunumboko amwado ¿Emwana eviyandive etyendive?

Avatesebwakamu na nayendi endjuke, lale, evia vadjawetyengwe avavoko na nadadjwetye mekanda kabo belinga. Wato waziepi emboka wavavoko na nabe mumu nayendi mwado, ekwa mekwangwe moto mumu avaviaka na aviyandi bayakangwe, ngwabe oka sebwa rebo nagugu navatetyetyiba.

Eibavara ngaye na naluka na nangaka na mumame ikondo ivoko kwangavaye iko djelijetyengwe djodo ke djekanda, ke ngabe iko djodo, djekanda, edjoba dja sono ndiye ndaga; nalukandi nakweliko ke na ambadjo ke na kendje wahandji ke natyetye etuka na ngoni nyevokwe na bepatye bevokwe emanga ugamba ke nayendi evanana mumu, yondivongwe na natyendi natyet waka iboko tiboko. Mwana, vayena gongwe alikandive emeno adjongo medji, namandi sakave djongo te djongo avaingakamu nyolo awamu avapayaka, avaingakamu nyolo awado avabandaka, aingamu mabene avabandakamumo muna tyetye ebevaba eyete poni ibino djamboka.

Djesetyemu iluweni poni nga mwana amuponi emboka de, ire na embadi *¿Eviyandive? Anaty natye tamwaka. Emene ndiye djoba dja iyekuwe namandi betye poni ibokivoko diya.* Vabetye djoba djedibwa mwadoatye akweliko aviaambadjo, aviatuda metuda, aviaamba matoko, iwera djeinga djetima etyendo atuka amanga bepatye na ngoni aingaatye na emanga avoye na agumiyendi belinga nganana mumadu na muna egumiyetye belinga vigoni vesapwa; muna likakangwe *¿Na oka na naye mumwe? Likakangwe nagumiyendi belinga.* Mumu mugutye, gutye gutye. Ngabetye nilongo nganana, aye mwado o etomba na wato waziepi bobetiyenetye na embokaloba wavasevaka isangodjaya dodo wavadjakiko.

Elubo mumu na mwado evelikaviaya poni bia eviyavara ikoba dja Ndjambu na mumadu wavabusenetye poni mambadi, Etundji avadubwetye na bediyo emanga.

mwamemurayo ebeva na mumu abaya mumumbokwe wato watyelapakamu na mambadi. Upolo amboka avaondaka wato na edjobadjasono mwezie etyendo atuka amanga. Mwamemura avaimwaka, mwada mwanyangwe na Etundji, avatyetye ezityi avakobetye esosovoko aitamba tokonga modunumboko amwado modiyaka etei. Modunime amwado mura mobetyendi nganga ke yotego motondjini. Mwame amwado mura boiraka na embadi mera modunime amwado mura na muna *¿Eviyandi sakainde?*

Avasebwakamu elombemeni eziepi. Muna muna ebena *djambo*, eboloame ndira nadinga niluwetye wato wabolo mura mumu niluwetye mumwado mura mwado niluwetyemu mumu. Ngwe na mamanatego nyangatongave na *evandidiyangwe*. Mwado memura avatyetyesuduku esakane mwa iviti, avagotoko elinga evoko ebetyemu na nyolo nya wado etei muna muna *ponoko*, mwamemura avaponoko evoko etei avaveletyemuyo mwamemura availwaka mwado, muboviaka na embadi diya anangakate na mumadu moto moto iviadu velika kwanga emalityiyene vabetye wawamu velika veviko ke ano idjadu ikondo umbokwe idjadu.

Vapabetye djoba dja sono wato watyetye emanga emadibwidi ma djoba wado waziepi megamba wasugumaka waimwaka etyindityi kwanga emalityiyene mura ndabetye aviakaakobendi Etundji adjokandi dja na etondini emunya.

Igoto djegotetyemu beema, abetyendi mwada poni poni, mumadu bobapetyemu, umbila namu embadi wato wamuviya waviya dokaka Etundji, wabolo watyevoko wado waya na nabendi nabotakave

etyatyava esalama, evago sakainde, kwanga nyangabetye wawatye emboka waEtundji na modumbu avemovandi djunguletye mbokagugu, wainga wavaoyaka Etundji na ekale kaleme adura. Kwanga navara vikano veinga veva ziyaka.

Ebetyendi na mwadumboko mudiya mudiya avadjayaka mwa mumu wavara diya wavara diya wavara diya. Mwado memura abebe atokaka na mwadu adayetye mekanda na ngoi kabo belinga. Mwana mutevara diya diya diya, mwana amendjene poni amudayaka kabo belinga vakudwamu akudwaka nga wana wavokwe watyebakamu wasakamu ndjebo nyebeva. Mwanaviya emboka nyangwe muna muna iya wavokwe watyebandingwe *¿Inde ndisave esaka djongo dja rebo djinana?*

Ngwe nayendiva mumu *¿Nalukandi nadayaka belinga naratine?* Muna muna mwana enyotye natondina emboka meninana eye na wato waye na mavina mabeva, natondina na iviname djira wangate oyangwe. Vanga betyengwe nawa engatebe dodo ovemeni edjoba djamene, nalikave na dayaka mekanda ema duwamaka dodo nyangavabetyeve eduwamaka dodo na belinga. Mwana diya, ndjebo na ndjebo, asebwa nyangwe, nyangwe na muna diyaka nyolo swe mwana enyotye.

Sono nyeba doleni nga nyangwe ainga akwa nadaka avawaka. Mwana muvara diya, ndjebo, mwana mbago puletye imasaka. Ropego nga gangwe ainga awavalikanakumeni. Mwana diya, mwana diya, mwana diya, mwana diya. Upolo avavoko na mwadu atokandibaya, sango nyetyendi. Wato na wam.

Wana esono anyeba ndinga viakawa ilongo dja ebolo mera imuwe dja mwado, mwana digo si, ebogo na sono nyeba nyangwe ainga ailuwe mwana mwado, mwanavara diya sono nyeba nyetima mwa upolo aloma sodje, totye totye totye totye, kwanga vapabetyewa emboka mwame amwado mura wewana muna *¿Ediyandi na ra?* Muna *nadiyandi ngwemeni ¿Nyungwe ayeve?* Awe *¿Gongwe ayeve?* Mutego awe *¿Ndi lemandi gondjenetye djongo dja rebo djinana dja?* Ndi okani watyeye tyeye ,narago; wana wana rebo ndininana.

Na mwado, muna *eyeningwe sodje sodje*. Iba gongwene gongwene gongwene diya. Evara ndimwa mwanumboko amwado poni embada malityiyene mundatye mura tyeye tyeye tyeye narago weadjombe na *likakaningwe niraka*, wana *iraka*; abeta wenarago, muna *idjenetyeningwe na rebo meninana*, anonana nabengudi vona mwame amwado anonana na *vondi na mwame amumu anonana*, aye poni mumu. Wana muna *¿Inde?* Navonaaye mumu. Wato na wam, mumu *isedi dja*. Wabo imwaka namu botyetye namu evelika longokomu nga.

Mumadu longokomu nga botimbaka wamwadome mura kabo egapoka nyaka mwadome mura tatabu naezie. *Bombokonimu*, bokuduwetyemu naboka kidi. Muna *djongo medja wado wandiwaye na megagwa mebolo emboka*, muaimwaka ke aviavoko na *mwadame ayendi mumu*, *mwadame mwado ke avoko na ayendi mumu yondiye na wato wamogagwa wabe nasa*.

Mwadome mura vayena ase dja mogagwa aimwa egali evetyemu aviakake aviasakayo avanyaka egapoka, ke egalivoko mwado

memuraaye na ngama, egalivokweabe na ngama, muabebe apuletye na mwado memura aotyendi iluwetye mwadu mwado tinandi vabetye mwana adjawetye adjawetyendi mumu.

Ke muabe pulena mwado memura adjandjetyendi djongo dja ebutye djira. Ke na evotye adumeni na fulu adumeni avanyaka egapokasa eviaka didjetyemu kilo egugu emweya poni kindim.

Ebetyendi na ke ebebe na.

Mumumboko dina na Ndjambu na mwadadu Ngwalezie, Ndjambu eboloadu ebetyendi ebolo ailaba, vabene mualaba keatye sambiyetye leya emboka moambi pembe.

Djobivoko avatyetye ilaba, avakobetye ekangavoko etubwe na leya muna *O, ɛrandi nga ekanga metubwe aleyani?ndi navatelaba*, amulabaka alabaka aviakate atimbaka embadi, mwadadu aviaipwaka na muna *ɛEmumame, eduwato ndumbame aleya lasa live?* Muna muna *naduwendɪ ekangavoko ona ke napule motoaye ngayo. Emumame ke ekombakate*, muna muna *enyotye ima tima. Avatetimbaka.*

Djobivokwe aingaatye avialaba leyaatye isambiye emboka moambi pembe, ke moambi pembe abetyendi atakamu beema, wasaka enete tyendji. Djobivokwe evara ndiviya ngakanga, tata Monanga, muna *Randalenangwe leya ekangava, nama lambaka moto memura.*

Djobivoko na mwako mwako ainga avaviaka naezityi bota, muna motome mura nadjusendimu emunya, Ndjambu ainga avatemetye avatetyetye eleyaladu amulabaka, amulabaka *ɛRandasae, randasae, randasae?* Muna *ngweo ɛOve rae? Ngweo ɛRandatave na labaka leya?*

Abemoto muna muna *¿Eye na mwado? Naye na mwado ¿Eye na wana? Ena ye na wana wawado walalo ¿Eyengudi likangwe na nabayetye mwave amwado umboko? Eye nende, keteve emu labaka leyava kete esaka ukitave. Muna muna eye nende, wavatyeteye embadi, ainga avateingaka mwa mwadumboko avatetyetye namu.*

Ke muna muna *mwadame, evairaka embadimeni eziepi na leluka melinana, velikame vetove vetikivi adjetye viodjira, ¿oka? Mbonga nditangweve eninana, mbonga meninana ndivabetyeve ima tima etokave etokaka emeno avevandi duwamaka nayo, ¿okate? Mudiya mudiya, atyetye engu na eboloadu adjoya djawato, aviakana wato. Djobivoko mwado na ¿Indendivo mumame avoko na velikame vinana niretyevio, viyendi nende etei?*

Ainga avairaka etei na djira avakobetye wato mowani, avakudwaka longoko muno mboga einga etila *¿Ondi mbonga etyendive? Mumame amandi lingwaka. Toko poni mawera motoba makolokolo, mumu we ¿Mbongaive? Muna muna mbonga, napule, ebendi, ¿Ebendi dja? Natoka napuletye ima tima; ainga avaoyakamu, avaveletyemu evelika mevira. Avatyeteye emboka Ndjambu muna muna: motyiyame, natokandina lomiyetyengwe mwa mwado umbokwe na na motodwadu bebolo bebalendimu, avona umbokwe atyetye. Eyendi nende, avalomiyetye umbokwe. Egala na umbokwe epuwetye motodwadu, umbokwe mbato ipuwetye. Mudiya, mudiya diya, muna muna mbonga ndini ke lelukame leziepi li eirakalo ke vetiki vi mberakavio, ¿okate? Mudiya mudiya, aviate na watowadu evara, atye.*

Djobivokwe, mwado muna velikame veye na moto airetyevio
¿Veyendi dja? Emunya na irandivio, avatyetye evelika mevira
avairakavio kobetye motodwadu weni longoko ebo nga mbonga gape
¿Endi etyendivave? Ainga atimba diya emawera makolokolo, motoba
mumadu aviya ¿Mbongaive? Nabendi nabendi mbonga ¿Ebendi dja?
Avaoyakamu. Avatimbaka rope muna: motyiyame umbokwe atyeye
etombavokwe, umbokwe ndayembadi.

Bebolo besikama balemu atokandi na umbokwe atyetye ndi
eyendinende motyiyame, avalomiyetye amodimi. Avatyetye muwe. Muna
muna mwa mwado lelikame leziepili irakalo; vetikivi iretyevio,
¿oka? Mbonga nditangwe natakave eninana, mbongameni ima tima ema
tokakave emabetye nayo, ¿oka? Ndi mumame ¿Watodu wame wayeve?
Umboko atyete emotema umbokwe abawendi na mumwa utangani
ovelikanaka nangwe. Ndi yendi nende. Mudiya mudiya mudiya mudiya,
aviyate na watowadu evara.

Muna muna mumame ¿Indetobeneve eviaka ke nokaka melapova
eboliboli, meyeto mia rememe la pome mira? Meyendi mia ebolo
ebenengwe nasaka ¿Remendi esavesaka? Eboloamendi djoya dja wato
¿Ke wato mewara wayengudi tongwa? Wayewatongwaka. Muna muna
evatoko, aviya na umboko anandjiyemu ezie, ainga makaimadu pwe
amusaka nyangapulemu apuletye, ubimba memura moteme, muna muna
¿O namuva eve? Muna vokaka vo avabandakamu imame adura avawaka
avaveletyemu embadi, aleviye mwado makai, mwado diya. Djobivokwe
mwado na enatele pule ima nagugu eye evelika mevi, mumbongadu
goteni nae tagulu bata avairaka evelika mevira avakobetye

watoduwadu waba weni na wato wavokwe eteyi avapandetye umbio avadayaka mbongadu, mudiya.

Djobivoko muna mumadu na *natondi nangwe naviya watata wabego na bedja biadjakandi tyetyewa na bedja. Sakangwe begalame betubwe binana egala nalomiyetye beema etei. Eyendi nende mwadame, aviasamu egala. Bia bwe atyebolo adu, aira evelika agoto mbonga ainga motodwadu avelemu naegala apande velika, apandegala mudiya, ainga mbonga amusaka bebolo. Mumadu ainga aviya emawera makolokolo ¿Mwado dja, mbongayete? Muna yoni. Bia bwe muna muna ingaka iyumba, ainga avatemiyetye ganga epuga akityini, ganga akoikoi egala na ito mumumemura na adibwandi egalamera ke emu lapaka.*

Mumu ainga abapegala amutyetye amutyetye *io djele iyumba edila! nadibwandidjo. Ganga emu lapaka; natondive natondive natondive natondive, ¿O ndina Anyambe ndatoyo ngwe? Apane, abapegala amutyetye. Na adibwandi egala, ganga emu lapaka natondive natondive natondive.*

O Anyambe atondingwe, umbila botyetye wemo tyiyame, iyumba djelomiye mwave ndidji, pepa teni. Amulangaka, lalame navo nave na bodidi moye ngweva ubeva, na mumeno na iyame, pepameni nalomiye inyweniyo na engu na bodidi moye ngweva ubeva na mumemura aziyandi wato nadjoya. Avaoyaka watoduwame waba yondiyena enyotyeni ima tima, iyetyeni. Umboko ndalomiyengwe nalomiyetye ebogo bogo; mura veletyeni muevelikaviame etei, vanga

viakangwe nangandi puletye nyanga enga sakangwe nasaka. Wadiya wadiya wadiya wadiya.

Djobivoko muna munandi natele lomiyemu bedja bevokwe sakangwe egalavokwe. Muegala se se pa, mumu atyebolo. Aira evelika agoto mbongadu; aira agoto motodwadu avelemu egalamera, apande ainga mbonga adaya mudiya. Muna kolokolo nga mawera motoba mumadu aviya *¿Mwado dja? Mbonga yora wadiya.* Bia bwe muna muna iyumba tedjira, muiyumba bapi tyeye, tyeye tyeye a nadembe nagumiyendidjo ke natoko imayetei idjele iyumbadila! *¿Reme ndiviya velemu aveletye etei?* Na adondjiyendi ganga na muna natondive natondive natondive. O ndina Anyambe atondingwe, bobapetye tyeye tyeye tyeye tyeye, nigumiye nga, natondive natondive O ndina Anyambe atondingwe, bobapetye umbila wena emboka Ndjambu, ngwe natyeye umbila do.

Evadolakame puma melalo mwa mwado na mumadu na natele tye igomwa dja watowame, djele ekandana! Eyendi nende. Einga bemabiadu kendje kendje, etyendo narago muwe. Gangwe na aiyandi muna muna eiyetyeni ima tima, napaba era evelika, apande umbio, ainga makaimadu pwe amusaka nyangabetyemu apuletye, watoduwadu wainga wateme, avalapaka na mbonga, natokandi na iboko djeteme meli djeduwemetye na meli, djeduwama bovelemetye na watowadu waetyendo, tata Monanga amuviaka muna O mwa mwado iesao! ndi tyetye, etamwaka dodo.

Nangwe na viaka
nangwe na timbaka
vikano viziya.

Ebetyendi nga.

Ndjambu egombe mera wabetyendi wainganakamu enete Anyambe abogo muna mwadadu. Kvara abetyendi ukuge amazizi, apuwanaka djele imadjaka.

Ddjobivoko muna *nabengudi diya djongo dja emeno meninana, emenomeni eyendi emenobeve*. Avateingaka ubwasadu na mwalo na kavi, atye atyetye dukaka, avapabaka iboko djebetye muatoko na wei nyeye ngudi duwamakava. Muve amuoboko avaoyaka wei abogo bogo, avatetimbaka emboka.

Bia bwe atye, avavugakiyobo avaoyaka wei, evara ndivo wei evoko na muna *tata likakangwe likakangwe, pakangwe iyobo*. Munayo na *napave iyobo ¿Napandive iyobo dja?* Yona *pakangwe iyobo* muna *nabengudi pave iyobo velemetye emwalo ke levia lapaka emwalo*. Naemwalo swa, muna muna *mboiame likakangwe, natokandina vugakangwe rope ediba*.

Muna muna *¿Navugandive dja?* Muna muna *ito evugangwe ima tima eyeve etokaka embokangwe navandi takaveyo, eyeve edjombetye eduwamandi nayo, ndi na tyetye emene ke evia ibokome djinana*

engandi kobetye ngwe. Mumu ainga mwalo avuga wei avatyetye embadi muna mwadadu na nga ndiyengwe nga. Bia bwe botyetye nandi erago muiyobo veava oyaka iyondo medjira, iyondo na muna tata ¿Etokandi inde, raime nagugundi etokave etokaka? Muna muna natokandi na naduwemetye na mbada ndeki na motowa poni baka evara na imaziepi.

Muna muna ndi tyetye. Avatyetye, mwadadu na muna wado mumu nakobenendiva embada ndeki ¿Inde ndidolae? Avatesebwakamu rebo menyí nyeziepi mwado na muna nyawe vavotye na mboiave na oveduwamaka ekambi kengwe mwada ekambi tinandi lebe na dole djele ima tima. Mumu na muna ndi eyendi nende. Mumu botimbaka naerago, mumu na muna mboiamiyondo mboiamiyondo mwadame avonangwe naduwemetye ekambi ke mumwada ekambi. Muna muna ndi ebena ima tima tyetyemboka.

Botyetye, nga mambo maziepi makwa poni ngu. Mwado digo si, muna muna mumame, dole nyega ira kwe, natokandina oveduwamaka upolo kengwe mwada upolo. Ndi endi nende, mumu botyetye boingaka mwalo naediba we mboiamiyondo mboiamiyondo, mwadame muna aduwemetye mwada upolo kengwe upolo. Yondiyena timbaka emboka evakobetye bieziepi bira, bieziepi betima.

Mwado na muna mumame nyawe, natokandina oveduwamaka minise kengwe naduwamaka seri mumu na muna mwado ¿Indenditokave etokaka? Muna muna, mumu ngwe napangave, ngwendi mopandji mbadi rebovongwe yondiluka edolaka. Mumu na ndi eyendi nende, mumu boimwaka tyeye tyeye na erago mboiamiyondo mboiamiyondo mwadame muna

muaduwemetye seri kengwe minise muna muna ndi yendi nende tyetye emboka.

Botyetye, mwado amuseri mumu amuminise wadiya. Mwado na muna nyawe, rebo meninana ebedodo ovelukandi eduwamaka Anyambe kengwe naduwamaka mwada Anyambe, evara ndiye iwe lediyaka dodo. Mumu na muna e, mumu botyetye mboiamiyondo mboiamiyondo mwado muna ngwe naduwemetye Anyambe ke mumwada Anyambe. Muna muna tyetye emate kobe bieziepi bira dodo. Mumu tyeye tyeye naemboka kobetye poni mbadi itamba avaduwamaka ukuge amazizi mbago puletye ima elukamu adjaka edjoba.

Ebetyendi na.

Embokavoko mumumboko diya na watowadu ke embokavokwe upolo adiyaka na watowadu. Evara ndibetye wato na *¿Radjongwe dja emenondi nana? Djeluka upolo muadiyaka embokameni kenandi mbakutyenetye wato ima nagugu.*

Epatyevoko evatemetye, muna *ngwe nimwandi, natyendi.* Avateimwaka mutyetye, tyeye tyeye, na emboka upolo muna upolo na *¿Eyete ngudi kamiyengwe djiriye?* Akamiye avairaka muna vatyengwe natyetyeva, muguna naduwate djele ngonadu kete naduwama dodo, naduwa dodo mera kete namu kutyenetye watowame. Botyetye erago munupolo na *natokandi ngonave.* Upolo na muna *egala na ingaka ngoname, ebayakamu, viakangwe na ilongo ivoko djasa, ilongo medjira djeyendi na enyevebolo etei.*

Ke *ilongo medjira djebe evavuveva, tyetye vatotyetyedjo iboko tiboko djeyeve eduwakadjo.* Mwana ainga agumia, muviye, viye viye, aingatye emboka gangwe muna gangwe na rebovo upolo avokongwe ndini. Gangwe na muna *mwana djeye endalondi tyetye emboka nganga, Totiya, amate sebwave nyangalukave esaka.*

Mwana tyeye tyeye narago emboka Totiya rebomeni vo, Totiya na muna enyotye, ebena djambo, ndi elukandi eduwamaka mumu ebondjiyetye molema, vama tyetyeve.

Ezityi mera eye ezityivoko ebeva: roku na roo na nyama nyevokwe nyebeva nyeyerago, vama tyetyeve. Mosukale munana baka na djiridi dja bogo bogo kenandi evugaka wana meba matiki itina medjira, djevadjayaka. Oka, e.

Ainga amutyetye mutyeye, tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye tyeye, niridi dja bogo bogo weainga amusaka nyangabetye nganga evokomu, soliyе soliyе pa, ainga aira kobetye nyama menyira moyayani, ainga apata ilongo amutimbaka, weatye emboka gangwe aleviye gangwe, gangwe muna e, ainga avatyetye emboka upolo, muupolo ilongo bombiyeni, upolo na muna poni poni eye mumu ¿Randjongwe dja isedindi djeyoleve djinga dja ilongo medjinana? Natina moto te moto apaba erago, ezityi mera eye ezityibeva eye na nyama nyebeva ¿Epatandidjo dja?

Muna muna ngwe naye mumu, na mumuaye ngwe, eyendi itoka dja ngonave tina aitoka dja ngonave yondipangangwe natyetye erago. Muna poni poni ndi nakamiyendi na banaka na ngoname. Wainga waviyasa iba, isango se se se pa mumu na rebovokwe ebego na ingandi mwadame natyendi namu.

Gangwe na muna ebena djambo mwado te mura. Mumu mwado indjeni na ekabala bata watyeye, tyeye tyeye, ma emboka gangwe.

Erago we, mumu na mwadadu wamusevaka isangodjaya diya kwanga
vabetyewa walityiyene, navara na.

Í N D E X

Grup de rondalles de Ngwalezie:

Tipus N_(Ngwalezie, 1)		
Rondalla número 1		4
Rondalla número 2		6
Rondalla número 3		8
Rondalla número 4		10

Grup de rondalles d'Ilombe:

Tipus N_(Ilombe, 1)		
Rondalla número 5		13
Rondalla número 6		15
Rondalla número 7		17
Rondalla número 8		21

Tipus N_(Ilombe, 2)		
Rondalla número 9		29
Rondalla número 10		32
Rondalla número 11		34
Rondalla número 12		36
Rondalla número 13		38

Tipus N_(Ilombe, 3)		
Rondalla número 14		40
Rondalla número 15		44
Rondalla número 16		47
Rondalla número 17		52
Rondalla número 18		56

Grup de rondalles d'Ugula:

Tipus N_(Ugula, 1)		
Rondalla número 19		59
Rondalla número 20		61
Rondalla número 21		64
Rondalla número 22		66
Rondalla número 23		68
Rondalla número 24		72
Rondalla número 25		74
Rondalla número 26		76

Tipus N_(Ugula, 2)	
Rondalla número 27	79
Rondalla número 28	86

Tipus N_(Ugula, 3)	
Rondalla número 29	90
Rondalla número 30	93

Tipus N_(Ugula, 4)	
Rondalla número 31	98
Rondalla número 32	100
Rondalla número 33	102
Rondalla número 34	105

Tipus N_(Ugula, 5)	
Rondalla número 35	108
Rondalla número 36	111
Rondalla número 37	114
Rondalla número 38	116
Rondalla número 39	119
Rondalla número 40	121

Grup de rondalles de Ngwakondi:

Tipus N_(Ngwakondi, 1)	
Rondalla número 41	126
Rondalla número 42	128
Rondalla número 43	130
Rondalla número 44	133

Grup de rondalles d'Etundji:

Tipus N_(Etundji, 1)	
Rondalla número 45	136
Rondalla número 46	139
Rondalla número 47	142
Rondalla número 48	145

Tipus N_(Etundji, 2)	
Rondalla número 49	147

Grup de rondalles del noi transvestit:

Tipus N_(el noi transvestit)	
Rondalla número 50	150
Rondalla número 51	153
Rondalla número 52	156

Rondalles no adscrites:

Rondalla número 53	159
Rondalla número 54	164
Rondalla número 55	167

Jacint Creus

EL CICLE DE
LES RONDALLES DE NDJAMBU
EN EL CONTEXT DE
LA LITERATURA ORAL DELS NDOWE

Apèndix 3

B I B L I O G R A F I A

He considerat dintre de la Bibliografia tots aquells treballs -publicats com a llibres o com a articles- que, al llarg dels darrers anys, he utilitzat directament o indirecta en l'elaboració de la tesi doctoral: no solament pel que fa a la seva redacció final, sinó també els que he fet servir en treballs preparatoris i de cara a la confecció d'estudis concrets i d'articles que m'han permès d'anar trobant un camí en la meua investigació.

He dividit aquests treballs en vuit apartats:

- 1.- Estudis d'Antropologia Cultural i altres obres de caràcter general
- 2.- Estudis d'Història i Antropologia Cultural africana
- 3.- Estudis de literatura oral
- 4.- Reculls de literatura oral
- 5.- Estudis relatius a les llengües africanes (incloses les de Guinea Equatorial)
- 6.- Estudis relatius a Guinea Equatorial
- 7.- Estudis i reculls de literatura oral de Guinea Equatorial
- 8.- Bibliografia pròpia

El meu objecte d'estudi era extraordinàriament concret: el *cicle de rondalles de Ndjambu*. Era important, per tal de poder arribar a conclusions versemblants, poder inscriure aquest objecte d'estudi tan específic en un context més ampli: la narrativa oral dels ndowe, la seva literatura oral, la literatura oral en general, Guinea Equatorial, Africa, les seves llengües... Encara més si tenim present que la base de la investigació ha estat el treball de camp, circumscrit igualment a una realitat molt concreta. Moltes de les meves lectures, doncs, han tingut com a objectiu primordial eixamplar el camp de reflexió i d'investigació i fer possibles les comparacions des d'un punt de vista més ampli que els simples textos recollits.

Per a la referències bibliogràfiques, utilitzo un dels procediments més habituals:

* nom i cognoms de l'autor
Títol : subtítol
Lloc : editorial, any

A continuació, i en la majoria dels casos, faig un comentari brevíssim sobre el contingut del treball i/o la seva utilitat en la meva investigació. He estalviat el comentari en casos determinats: com ara els reculls de rondalles (el contingut dels quals és obvi), utilitzats gairebé sempre com a contrapunt comparatiu; o bé els estudis lingüístics més antics, que solament he utilitzat com a referència cultural, conscient de la impossibilitat de basar-m'hi.

1.- ESTUDIS D'ANTROPOLOGIA CULTURAL I ALTRES OBRES DE CARÀCTER GENERAL:

* Joseph Campbell

Las máscaras de dios : mitología primitiva

Madrid : Alianza, 1991

Publicat per primera vegada l'any 1959, Campbell el va pensar com la primera part d'una tetralogia destinada a demostrar la unitat cultural de la humanitat. Hi proclama, potser per primera vegada, l'existència d'un fons comú de motius mitològics i intenta traçar una primera aproximació a una història natural de déus i herois. La seva relació entre mites i descobriments arqueològics ha quedat ultrapassada amb escreix, però resten útils algunes idees de fons.

Recensió meua publicada a *l'Avenç*, número 156, febrer de 1992, pàgina 79.

* Jordi Cors i Meya

El viatge al món dels morts en l'Odissea

Bellaterra : Universitat Autònoma de Barcelona, 1984

L'autor fa una síntesi dels principals estudis que s'han portat a terme sobre la *nékya* i una recerca sobre el *com* i el *per què* de l'anada d'Odisseu a l'Hades; i mira d'escatir el sentit d'aquest viatge com a testimoni d'una herència mítica ancestral. En el seu estudi, Cors parteix sempre de la pròpia narració homèrica, tot analitzant sobretot les possibles contradiccions del relat fins a concloure una concepció unitària per a l'Odissea que, després, compara amb els seus antecedents orientals (mai, però, amb la literatura oral no pertanyent a les grans epopeies clàssiques).

* Javier Espiago

Migraciones exteriores

Madrid : Salvat, 1982

No pas limitada al cas africà ni tampoc a l'època actual, el llibre és útil de cara a conèixer les principals característiques de les migracions exteriors a tot el món.

* E. E. Evans-Pritchard
Theories of Primitive Religion
Oxford University Press, 1965

La part del treball que m'ha estat més útil és la referida a la caracterització de les societats en «obertes» i «tancades»: la definició parteix de la constatació de l'existència o no d'alternatives al conjunt dels principis establerts; això implica un caràcter sagrat o no d'aquests principis, i una angoixa davant la possibilitat que es produeixi qualsevol alteració. La seva aplicació al camp de la literatura oral aclareix una mica les possibilitats d'interpretació.

* sir James George Frazer
La rama dorada : magia y religión
México : Fondo de Cultura Económica, 1979

Llibre de referència, la seva utilitat ha radicat sobretot en la gran quantitat de dades que proporciona sobre els ritus de moltes cultures. A l'hora d'establir una relació entre ritu i relat oral resulta relativament interessant, malgrat que dona una gran acumulació de dades sense contextualitzar-les amb les referències culturals apropiades.

* Sigmund Freud
La interpretació dels somnis
Barcelona : Empúries, 1984 i 1985
2 vols.

Freud estableix una identitat simbòlica entre els somnis, els mites i rondalles, i les estructures delirants dels paranoics. Tota aquesta simbologia, basada en gran part en una interpretació de les repressions sexuals, es pot posar al servei, doncs, de la interpretació de la literatura oral; malgrat que, en conjunt, dona una interpretació força negativa d'aquesta literatura.

* Sigmund Freud
Tòtem y tabú
Madrid : Alianza, 1970 (4ª ed.)

Tot partint de la caracterització d'aquests dos fenòmens, el tòtem i el tabú, que Freud interrelaciona i utilitza per descriure les societats exògames, l'autor passa a explicar dos altres fenòmens més complexos: l'animisme i l'origen del totemisme, que fa raure en un parricidi mític. Algunes de les claus psiquiàtriques que Freud proporciona podrien aplicar-se a l'estudi de la literatura oral.

* Erich Fromm
El lenguaje olvidado
Buenos Aires : Hachette, 1971

Fromm fa un repàs de tot un llenguatge simbòlic que troba la seva expressió en diversos gèneres, entre els quals els que són propis de la literatura oral. El llibre m'ha estat útil en aquest sentit, tot i que el tema central no és la interpretació de les rondalles.

* Arnold van Gennep
Los ritos de paso
Madrid : Taurus, 1986

Tot i que l'autor no relaciona les seves teories amb una literatura oral que coneixia prou bé, el llibre fa un plantejament dels ritus de pas i dels seus principals trets comuns.

* Alejandro Guichot y Sierra
Ciencia de la mitología : el gran mito ctónico-solar
Barcelona : Alta Fulla, 1989

El llibre -clàssic en els estudis mitològics, àmpliament depassat pels estudis posteriors de literatura oral i reivindicat per autors com ara Paul Diel- mira de trobar un origen comú a tots els mites de totes les cultures. Ho fa tot estudiant els centres ideològics de la Mitologia i els cicles estacionals i vegetatius, per arribar a la conclusió del mite solar com a origen de tot plegat.

* Homer
Odissea
tr. de Carles Riba
Barcelona : Editorial Catalana (Biblioteca Literària), s/d
[1919]
3 volums

Dintre del meu treball he utilitzat solament els cants X, *Les coses relatives a Eol, als lestrigons i a Circe*, i XI, *evocació dels morts*, que narren el viatge d'Odiseu al país del més enllà, per indicació de Circe, i la seva conversa amb Tirésias, com a element de comparació amb les creences africanes i ndowe sobre la mort.

* Johan Huizinga
Homo ludens
Madrid : Alianza Editorial, 1972

La caracterització dels elements lúdics que proposa Huizinga em sembla encertada, meditada i actual. Me n'ha interessat la seva possible aplicació tant a la literatura oral com als ritus i festes que hi poden tenir relació.

* Serge Hutin
Les sociétés secrètes
Paris : Presses Universitaires de France, 1987

En el decurs de la tesi, entendre el funcionament d'una societat secreta és un tema que es va fent més i més important. Hutin en presenta una introducció molt general, poc aprofundida, amb un cert grau d'historicitat. Tanmateix aclareix algunes coses bàsiques i resulta útil.

* Ad. E. Jensen
Mito y culto entre pueblos primitivos
México : Fondo de Cultura Económica, 1966

En un llibre especialment avorrit, Jensen fa un repàs a la major part dels fenòmens relacionats amb la religiositat primitiva. Resulten força interessants els resums de cadascun dels temes, a manera d'estats de la qüestió.

* Franz König
Diccionario de las Religiones
Barcelona : Herder, 1964

Utilitzat com a llibre de referència.

* Jean S. La Fontaine
Iniciación : drama ritual y conocimiento secreto
Barcelona : Lerna, 1987

Llibre molt útil i interessant, perquè l'autora és capaç de dibuixar-hi una visió de conjunt de tots els fenòmens de la iniciació, que entén com un procés molt global; hi aclareix moltes qüestions teòriques a partir de l'anàlisi i interrelació d'una bona colla de societats iniciàtiques pertanyents a multitud de cultures de tots els continents.

* Claude Lévi-Strauss
El oso y el barbero
Barcelona : Anagrama, 1970

L'autor estudia algunes de les característiques dels grups totèmics i algunes de les característiques del sistema de castes. Mira d'establir una relació entre tots dos sistemes, aparentment oposats, tot prenent com a base un isomorfisme entre les diferències naturals i les diferències culturals. En conclou un paral·lelisme que justifica en uns límits de maniobrabilitat molt magres per a totes les societats per tal de donar resposta a les mateixes preguntes.

* Pío Navarro Alcalá-Zamora
Sociedades, pueblos y culturas
Barcelona : Salvat, 1981

Llibre de sortida, fàcil i útil, que presenta un resum clar i senzill sobre l'Antropologia. Insisteix en el treball de camp i en els temes centrals a observar en una tasca d'aquestes característiques.

* Jordi Solà
Elizabeth Kübler-Ross, doctora en psiquiatria
in *Avui*, 3 de gener de 1993

Entrevista interessant amb aquesta doctora especialitzada en el tractament de malalts terminals. El gruix de l'entrevista es centra en l'explicació d'experiències de persones que han estat clínicament mortes i després s'han refet; amb unes semblances molt notables respecte d'algunes creences africanes sobre la mort, que són importants en el meu treball.

* E. Petroli & M. Trucco
Emigrazione e mercato del lavoro in Europa occidentale
Milano : Franco Angeli, 1981

Un estudi introductori al problema de les migracions, relativament modern. Té l'interès que analitza tant la situació dels països d'emigració com els països receptors d'emigrants. Es circumscriu molt al mercat del treball, que no sempre és el factor més determinant en l'emigració africana, on els factors psicològics són igualment considerables.

2.- ESTUDIS D'HISTÒRIA I ANTROPOLOGIA CULTURAL AFRICANA:

* Laurent Ambaye Owondo

Les impurs

Libreville : edició ciclostilada, 1969

Peça teatral, força curta, que pren com a base temàtica l'incest que cometen la filla d'un rei aguekaza i un cosí d'ella. Aquest embrió d'argument, manllevat de l'epopeia d'aquell poble, serveix a l'autor com a pretext per confrontar els principis ancestrals amb el món modern, amb el triomf final d'aquest darrer. L'incest es descobreix gràcies a la intervenció d'una gran iniciada al *ndjembe*, la *ngwe-evilo* més important del reialme, la intervenció de la qual s'explica amb força detall; cosa que dona un interès afegit a la peça.

* Joseph Ambouroue-Avaru

Un peuple gabonais à l'aube de la colonisation : le bas ogowe au XIXe siècle

Paris : Karthala & Centre de Recherches Africaines, 1981

L'interès principal del llibre rau en la informació que dona sobre el funcionament de les societats secretes en el segle passat, un moment en què cal suposar un funcionament força equivalent de les mateixes societats, o similars, a Guinea Equatorial. Malauradament, la informació sobre el *ndjembe* es redueix a una sola pàgina, tot i que estableix algunes diferències amb els treballs posteriors de Raponda-Walker. A banda d'això, l'autor intenta, en aquesta obra pòstuma, donar les dades bàsiques de la Història de l'Ogooué, explicar les característiques de les civilitzacions a les zones boscanes, definir les «societats basades en civilitzacions del cos» i mostrar el xoc amb la societat occidental.

* Jean-Loup Amselle

Logiques métisses : anthropologie de l'identité en Afrique et ailleurs

Paris : Payot, 1990

En nom de la igualtat de drets i de la democràcia, l'autor defensa una proposta d'universalisme (basat en els propis valors), típic del corrent de pensament oficial francès i anorreador de les diferències. Presenta d'una manera provocadora i barroera les tesis contràries, i ignora que els possibles mestissatges tampoc no són fenòmens uniformes.

* *Anthologie de la Littérature Gabonaise*

Libreville : Ministère de l'Education Nationale, 1978

2 vols.

Interessant perquè dóna una visió global d'una de les literatures africanes que compta amb una producció més abundant, arracona en canvi la major part de les aportacions referides a la literatura oral. Tanmateix, inclou diversos articles que es refereixen al *bwiti* i a d'altres societats iniciàtiques.

* Association pour la Promotion Agricole et Culturelle du Village Gabonais

Gabon : *Les musiciens de la forêt*

Paris : Ocora / Radio France, 1981

Disc de qualitat excel·lent, conté la gravació de diversos cants pertanyents al *bwiti* mitsogo. La presentació és un resum del tema extret del llibre d'André Raponda-Walker i Roger Sillans, *Rites et croyances des peuples du Gabon*.

* Jean-Rémy Ayoune

«Africanisme» et «Occidentalisme»

in *Anthologie de la Littérature Gabonaise*. Libreville : Ministère de l'Education Nationale, 1978

Resum d'una conferència pronunciada a Brazzaville el 1944, resulta interessant perquè dóna una visió de la dicotomia africanisme/cristianisme, amb unes reflexions interessants entorn del fenomen del *bwiti* al Gabon. L'autor, de vena francòfila clara, mira en tot moment de suggerir camins de conciliació entre la tradició africana -de la qual destaca sempre aspectes positius i negatius, en una divisió discutible- i el pensament europeu.

* Ibrahima Baba Kaké

Civilitzacions marítimes d'Africa

in *El Correu de la UNESCO*, número 68. Barcelona, 1984

L'autor fa un repàs de les civilitzacions litorals africanes, des del golf de Guinea fins a Madagascar; dóna una importància especial a les illes i al procés de «descobriment» de tots aquests llocs.

* Georges Balandier
Afrique ambiguë
Paris : Plon, 1991

L'autor presenta una anàlisi de la realitat africana a partir de diverses recerques portades a terme, des de finals dels anys quaranta fins a començaments dels seixanta, per l'Àfrica Occidental i Central sota dominació francesa. Es centra bàsicament en les contradiccions que observa en aquestes societats, sobretot entre la cultura tradicional i els processos d'adaptació a la realitat moderna. M'han estat particularment útils les reflexions que fa sobre el *vudú* occidental i el *bwiti* gabonès, que entén com a reacció enfront de les limitacions de la religió tradicional i l'experiència colonial. De fet, Balandier sembla rebutjar, al llarg de tot el llibre, aquestes dues posicions: l'europeïtzació i el retorn a la tradició. I mostra una fe entusiasta, més que discutible, envers els processos d'independització, especialment el guineà (Guinea Conakry).

* Georges Balandier
Sociologie actuelle de l'Afrique Noire : dynamique sociale en Afrique Centrale
Paris : Presses Universitaires de France, 1955

L'autor intenta una reflexió sobre els canvis que la situació colonial ha produït en determinades societats africanes, i s'atura d'una manera especial en el cas dels ba-kongo i dels fang. En l'estudi d'aquests darrers, força relacionats amb el tema del meu treball, parteix d'una explicació de la situació precolonial per presentar les adaptacions que ha hagut de fer la societat fang del Gabon per tal de protegir la pròpia identitat. Dintre d'aquest context situa el *bwiti*, manllevat fonamentalment dels mitsogo, com a element important de cohesió i de retrobament, i com a conservatori de les tradicions.

* Jean Claude Barbier (dir.)
Femmes du Cameroun : mères pacifiques, femmes rebelles
Paris : ORSTOM & Karthala, 1985

Llibre molt interessant i divers, que conté les aportacions de 22 escriptors diferents, cadascun dels quals autor d'un article de tema femení. El conjunt s'articula bàsicament entorn de tres conceptes: les normes que regeixen la vida de les dones en el si de diverses comunitats cameruneses; el contrast d'aquestes normes teòriques amb la pràctica social; i les representacions simbòliques que pertanyen d'una manera exclusiva a l'univers femení.

* prince Birinda de Boudieguy
La Bible secrète des Noirs
Paris : Omnium Litteraire, 1952

Obra interessant, escrita amb la intenció d'explicar el fenomen bwitista dels anys quarantes als europeus; l'occidentalització de l'autor el fa incórrer en nombroses adaptacions i fabulacions que desvirtuen el contingut del missatge, almenys tal com l'han presentat d'altres estudiosos del bwiti. La idea fonamental que mira de transmetre és que l'home, semença de Déu, s'ha de considerar com un univers en petit; i que el bwiti aporta a l'iniciat els *dissolvents necessaris per a coagular el seu estat mental*. Marca una inflexió respecte d'una gran part de la literatura anterior, centrada ens els aspectes d'activitat criminal, salvatge i antropofàgica atribuïts al moviment.

* René Bureau
La religion d'eboga
Université de Lille III, 1972

Obra bàsica per al coneixement del bwiti fang. L'autor en presenta en primer lloc els elements simbòlics -l'espai, els objectes, els temps rituals i els personatges i els seus rols culturals-. Després d'explicar el desenvolupament i la simbologia dels rituals ordinaris, amb poques referències a la iniciació, dona la paraula als adeptes de l'associació per tal d'interpretar, a partir dels mites i de les seves reflexions, les visions produïdes sota els efectes de la iboga, el seu concepte del bé i del mal i la seva idea de la salvació.

* Joaquim Buxó
Contes d'àfrica
Barcelona : Columna, 1991

Aquest repertori de 15 contes de tema africà, no pas rondalles, és un aproximació molt lúcida a la manera de pensar africana, de la qual l'autor aconsegueix descripcions excel·lents. L'ambientació, la tria de personatges i de temes i un abast geogràfic i cultural molt considerable, el converteixen en un llibre útil. La tendresa i l'humor, units a una tècnica simple i molt ben treballada, donen com a resultat una lectura fàcil, amena i agradable.

Recensió meva publicada a *l'Avenç*, número 157, març de 1992, pàgina 63.

* Mariano L. de Castro Antolín & Mª Luisa de la Calle Muñoz
Historia de Africa
Madrid : Ministerio de Educación y Ciencia, 1987

Començant per l'antic Egipte, l'obra ressegueix els principals capítols de la Història africana. Sembla un resum de les Històries més habituals, sense aportar cap novetat. M'ha estat útil com a obra de referència.

* *Els catalans en el tràfic de negres*
in *L'Avenç*, número 75. Barcelona : octubre de 1984

Dossier força ampli, que divideix el tema en dues parts: la participació del catalans en el tràfic d'esclaus i l'economia esclavista de la Cuba vuitcentista. Força més interessant el primer, que desfà una ocultació històrica manifesta. La relació històrica del tràfic amb la literatura és potser l'article, signat per Josep M. Fradera, que m'ha estat més útil.

* Paul Belloni Du Chaillu
Voyages et aventures dans l'Afrique Equatoriale
Paris : Lévy, 1863

Un dels clàssics dels viatges d'exploració a l'Àfrica Equatorial Francesa, aporta informació sobre la situació dels diferents pobles costaners -i alguns de l'interior- poc abans de la darrera migració fang. En fa descripcions etnogràfiques incompletes i deficientes; però que tenen un gran interès perquè en molts casos són les primeres que coneixem (per exemple, dels sira, els apindji, els punu, els tsogo, els sangu, d'una cerimònia de *bwiti* o de les activitats del *ndjembe*). En general es centra molt en els interessos europeus a la zona. En aquest aspecte resulta interessant la seva descripció del comerç il·legal d'esclaus en una època de repressió de la tracta, i de les relacions comercials que s'estableixen entre els diversos pobles costaners i riberencs i els de l'interior.

* *Le culte du bwiti chez les fang du Gabon*
in *L'Afrique littéraire et artistique*, número 32. Paris, 1974

Article útil, perquè presenta d'una manera concisa els trets principals del *bwiti*, sobretot del fang. En repassa els orígens, les cerimònies -especialment la d'iniciació- i el simbolisme; després passa a analitzar breument les relacions entre el *bwiti* i el catolicisme.

* Basil Davidson
Historia de Africa
Barcelona : Folio, 1992

Aquesta *Historia de Africa* té el primer mèrit de reivindicar els africans com a autors de la seva pròpia Història. El segon eix temàtic del llibre són les relacions entre els europeus i els africans. Aquí l'autor es centra en el pas d'unes relacions igualitàries a la creació del pensament i la pràctica del racisme. Ara el mèrit rau en el fet que defuig en tot moment les explicacions parcials; i s'esforça a donar les línies generals d'aquesta relació desequilibrada: la tracta d'esclaus, l'exploració de l'interior, l'actuació de missioners i militars, l'organització de les colònies... i, també, la resistència dels africans, el sorgiment dels anomenats nacionalismes, l'accés a les independències i la situació produïda per aquest procés que mena a un futur incert.

* Christian Dédet
La Mémoire du fleuve : l'Afrique aventureuse de Jean Michonet
Paris : Phébus, 1984

Dintre dels nombrosos aspectes de l'Àfrica que presenta, en general d'una manera força superficial i novel·lada, resulta francament interessant la descripció que fa de la iniciació al *bwiti*. És l'única part del llibre que he aprofitat.

* Cheikh Anta Diop
L'unité culturelle de l'Afrique Noire
Paris : Présence Africaine, 1982

L'autor hi fa un estudi de les estructures matriarcals i patriarcals des de l'antiguitat, amb la pretensió de donar coherència a una concepció cultural pròpiament africana en els Estats multinacionals actuals.

* Emmanuel Dongala
El fuego de los orígenes
Barcelona : Martínez Roca, 1989

Igual que la majoria de les novel·les africanes escrites després de les independències, el tema que es planteja aquí es pot reduir a les oposicions tradició / modernitat i colonialisme / independència. Dongala les soluciona des d'una òptica força europeïsta, malgrat que aparentment es mou en una visió molt crítica de tot el procés de colonització.

* James W. Fernandez

Bwiti : an ethnography of the religious imagination in Africa
Princeton University Press, 1982

Obra bàsica per a la comprensió del *bwiti* fang. L'autor la divideix en tres parts: la primera i la segona, que dedica respectivament a la presentació de la cultura fang i de la seva religió, intenta fer evident la Història de l'aculturació d'aquest poble mitjançant, sobretot, l'estudi crític d'etnografies anteriors. La tercera part és la que dedica concretament a la descripció del *bwiti*, per a la qual cosa parteix de la seva experiència concreta a la zona d'Oyem fins a arribar a una generalització de les seves característiques. Hi inclou descripcions concretes, com ara la capella o alguns rituals, però tenen més interès les seves reflexions entorn dels eixos del pensament bwitista.

* Josep M. Folch i Torres

Aventures extraordinàries d'en Massagran
Barcelona : Josep Baguà, 1933

Editada inicialment el 1910 a les pàgines d'*En Patufet*, es tracta d'una novel·la reeixida, divertida i plena de fantasia, humor i sornegueria. Tota la segona part s'esdevé en un país africà desconegut, on el protagonista comença per intentar salvar la pell i acaba essent-ne l'heroi civilitzador: aleshores Folch i Torres s'apunta a una mena d'estil de colonització conservador, que té com a objectius reconeguts el canvi cultural i lingüístic i l'organització del territori en base a interessos agrícoles. El tarannà lúdic contrasta amb d'altres obres del mateix autor on el mateix tema és tractat d'una manera força diferent.

* François Gaulme

Le Gabon et son ombre
Paris : Karthala, 1988

El relat de l'autor ens situa al Gabon de l'època de la independència. Mira d'analitzar, sobretot, les raons per les quals aquest país va prendre sempre una posició francòfila molt accentuada; i les contradiccions entre la societat que es va construir des del moment d'aquesta independència -de formes molt europeïtzades- i la persistència del pensament i la pràctica tradicionals.

* Max Gluckman

La lógica de la ciencia y de la brujería africanas
in *Ciencia y brujería*. Barcelona : Anagrama, 1988

L'autor intenta, en un primer moment, fer veure que les societats africanes també han empès una evolució tècnica i científica, i que no pas tot es basa en la creença en éssers i forces supranaturals. A continuació desenvolupa els trets generals de la bruixeria a partir d'una pregunta elemental: ¿per quina raó m'ha passat una desgràcia? I explica la lògica interna d'aquest fenomen.

* Aurora González Echevarría

Invención y castigo del brujo en el Africa negra : teorías sobre la brujería
Barcelona : Serbal, 1984

Aurora González inscriu aquest treball en un intent metodològic que vol superar les deficiències que té la ciència antropològica. El llibre és útil per això i perquè, per assolir el seu objectiu, obliga l'autora a fer un repàs de les teories que miren d'explicar el tema de la bruixeria. Divideix el seu estudi en tres parts: de quina manera es descobreix i es castiga la bruixeria; la relació que hi ha entre la bruixeria i les esquerdes de l'estructura social; i el poder que tenen els especialistes que guareixen les conseqüències de la bruixeria. En tots els casos es centra preferentment, però no pas sempre, en la bruixeria africana; i presenta una revisió crítica de totes les teories. Clou l'estudi amb una aportació sobre la bruixeria europea i amb un apèndix molt generós en què presenta una multitud de descripcions, sobretot de sistemes d'adivinació.

* Agustí Guimerà Ravina

Marins catalans en el tràfic d'esclaus: els viatges del capità Llopis i Llopis (1817-1819)
in *Segones Jornades d'Estudis Catalano-Americans*
Barcelona : Comissió Catalana del Cinquè Centenari del Descobriment d'Amèrica, 1987

Aportació interessant, perquè és molt detallada. En una època en què es preparava la repressió de la tracta, ens presenta una documentació molt precisa de les activitats d'aquest capità: càrregues, preus, ports de recollida i de destí, activitats clandestines, normes de comportament amb els africans col·laboradors...

* Robin Horton

El pensamiento tradicional africano y la ciencia occidental in Ciencia y brujería. Barcelona : Anagrama, 1989

A la primera part del treball, Horton presenta les coincidències entre els pensaments tradicional africà i occidental, a partir d'una reflexió basada en elements de la filosofia de la ciència. La segona part, molt més concreta, n'especifica les diferències: parteix de la diferenciació entre societats «obertes» i «tancades», basant-se sobretot en els treballs d'Evans-Pritchard, i les tipifica en onze apartats diferents.

* Ferran Iniesta

Antiguo Egipto. La nación negra
l'Hospitalet de Llobregat : Sendai, 1989

El llibre és interessant no tant pel seu contingut concret, la reivindicació de la pertinença de l'antic Egipte a la cultura negroafricana, sinó perquè és l'aplicació a un cas específic de les teories de Cheikh Anta Diop. L'autor divideix la seva aportació en tres parts: la distorsió portada a terme per la historiografia oficial; l'anàlisi de documents que sustenten la seva tesi; i els préstecs de la cultura egípcia a la grega i occidental.

Recensió meva publicada a l'*Avenç*, número 150, juliol-agost de 1991, pàgines 94-95.

* Ferran Iniesta

Origen i formació dels Estats del Sudan Occidental
in l'*Avenç*, número 61. Barcelona, 1983

L'autor presenta una panoràmica històrica general de la zona del Sudan Occidental, i hi fa una breu introducció als principals dels Estats que s'hi van formar, tot explicant-ne les característiques i interrelacions.

* Inongo-vi-Makomé

España y los negros africanos : ¿la conquista del Edén o del infierno?

Barcelona : La Llar del Llibre, 1990

Centrat en la qüestió de la immigració negroafricana a casa nostra, el llibre conté intuïcions molt interessants, tot i que en defuig un estudi aprofundit. Pel que fa a la meua tesi, és útil la descripció que fa de la situació general de la societat africana i la tipificació del procés de fugida dels africans cap a Europa, utilitzant la simbologia de la rondalla. També hi ha elements sobre la persistència de ritus i creences entre la població immigrada.

Recensió meua publicada a *l'Avenç*, número 154, desembre de 1991, pàgina 79

* J. Ki-Zerbo

Historia del Africa Negra

Madrid : Alianza Editorial, 1982

2 vols.

Utilitzat sovint com a llibre de referència, tant en la tesi com en articles i altres publicacions. Fa molt poca referència a Guinea Equatorial, però serveix per a l'establiment d'un marc general.

* Mary Kingsley

Une odyssée africaine : une exploratrice victorienne chez les mangeurs d'hommes : 1893-1895

Paris : Phébus, 1992

Bona coneixedora dels relats de Brazza, Livingstone i Stanley, la Kingsley ens endinsa en el seu viatge a la Costa d'Or africana mitjançant una obra amarada de paternalisme colonial però que deixa veure un rerafons ben diferent al de la majoria d'exploradors de l'època. Crítica amb la pròpia civilització i oberta a l'acceptació de l'africà, irònica la major part de vegades, l'autora ens ofereix una visió incipient de les societats centrafricanes a les primeries de l'etnografia i de l'empenta colonial europea. Interessant el capítol dedicat a l'illa de Fernando Poo; i encara més el que explica els costums dels fang -l'admiració pels quals resta palesa- i tota la sèrie de capítols que dedica al *fetitxisme*: creences religioses, iniciacions, bruixeria, medicina tradicional i societats secretes, amb limitacions i confusions comprensibles.

* Ahmadou Kourouma
Los soles de las independencias
Madrid : Alfaguara, 1986

Novel·la relativament interessant, reflecteix el desencís de l'autor davant de la realitat de les noves independències africanes, abocades a la corrupció i la lluita interna pel poder per part d'unes noves élites purament oportunistes.

* Philippe Laburthe-Tolra
Initiations et sociétés secrètes au Cameroun : les mystères de la nuit
Paris : Karthala, 1985

Llibre molt interessant, centrat en l'estudi de tot allò que els beti del Camerun relacionen amb el món de la nit. En destacaria un llarg capítol dedicat a l'explicació de l'evú i la part extensíssima on l'autor presenta als ritus d'iniciació, sobretot al ritu de maduresa so, a partir tant de recerques pròpies com d'una bibliografia que coneix a bastament; també inclou estudis i referències als aspectes femenins de la iniciació, que m'han estat de molta utilitat.

* Philippe Laburthe-Tolra
Les seigneurs de la forêt
Paris : Publications de la Sorbonne, 1981

Igual que el llibre anterior, aquest es centra en el lloc de Minlaaba, on l'autor va portar a terme la seva recerca, i vol ser un estudi del passat tradicional dels beti. En aquest cas, menys interessant per al meu estudi, l'obra presenta les tradicions relacionades amb la Història d'aquest poble i, sobretot, la seva organització social.

* Camara Laye
El niño africano
Madrid : Mundo Negro, 1985

Novel·la de gran èxit entre el públic francòfon, és una de les poques narracions d'autor africà publicades a l'Estat Espanyol. El seu tema, un dels clàssics de la literatura africana: la marxa del país cap a la modernitat des d'una societat tradicional que es mitifica però no es reivindica; en aquest cas, simbolitzada per la narració de la infantesa de l'autor (un altre dels tòpics) i la seva marxa, en fer-se gran, cap a la metròpoli.

* Georges Le Testu

Notes sur les coutumes bapounou dans la circonscription de la Nyanga

Caen : J. Haulard La Briere, 1918

A diferència d'altres viatgers, exploradors i colons que narren les seves experiències, aquest administrador colonial es considerava també un etnòleg. Els costums dels punu, doncs, ens els presenta d'una manera ordenada i sistemàtica, i es refereix a aspectes culturals que obeeixen a un autèntic estudi: l'estructura de les tribus, les relacions de filiació i parentiu, l'autoritat, la justícia...

* Lluís Mallart

La dansa als esperits : itinerari iniciàtic d'un medecinnaire africà

Barcelona : La Llar del Llibre, 1983

Llibre important per comprendre el funcionament de la religió, la màgia, la bruixeria i el sistema terapèutic africans. Ressegueix el procés de selecció i iniciació d'un medecinnaire ewondo i, posteriorment, analitza la seva dansa ritual i els seus relats de curació. El llibre es refereix a les malalties nocturnes i no pas a les relacionades amb els avantpassats ni a les malalties simples; però aclareix multitud de conceptes relacionats amb el món de la medicina tradicional i amb el món supranatural.

* Lluís Mallart i Guimerà

Ni dos ni ventre : Religion, magie et sorcellerie evuzok

Paris : Société d'Ethnographie, 1981

La presència o absència d'evú és el tret característic que Mallart utilitza per tal de donar una unitat al sistema simbòlic propi dels evuzok. A partir del seu estudi, l'autor presenta moltes de les característiques del món religiós d'aquell poble tot contraposant-lo al món nocturn, extern o oposat a l'ordre clànic, amb una especial atenció a la tasca dels grans guaridors. L'estudi, de fet, seria extensible al pensament que, sobre la religió, la màgia i la bruixeria, hi ha a tota l'Àfrica central, i d'aquí el seu interès per al meu estudi.

* Lluís Mallart i Guimerà

Sóc fill dels evuzok : la vida d'un antropòleg al Camerun
Barcelona : La Campana, 1992

En el seu darrer llibre, Mallart ens convida a compartir un itinerari personal i professional, amb un vessant iniciàtic que es mou sempre en un doble pla: del missioner a l'antropòleg; de la mística de l'encarnació a l'etnologia; del carisma a la professionalitat, a partir de la seva experiència camerunesa. Tot resseguint aquest camí personal, estrany, no aplicable a ningú més, poc ortodox, l'autor ens encomana una certa comprensió de la societat evuzok, dels elements clau del seu sistema simbòlic - el concepte d'evú, clau també en tota l'obra de Mallart -, la seva medicina, l'etnobotànica... De fet, temes que ja havia tractat en els seus llibres anteriors. Però, de la mateixa manera que l'explicació no és sempre lineal, les aportacions científiques van de bracet de la discussió metodològica i de l'experiència íntima, intransferible: Mallart es nega a separar el treball de l'antropòleg de la vida de l'home que es sent atret per la diferència; i ens proposa tota una altra concepció de la seva matèria: una Antropologia oberta cara enfora, que basa el treball intel·lectual de recerca en una tasca paral·lela, intensa i viscuda de treball etnològic; i aquest, en una actitud de convivència, respecte i curiositat per la manera de fer i de pensar de l'Altre, sense enganys ni renunciïes impossibles a la pròpia identitat.

Recensió meva publicada a l'*Avenç*, número 167, febrer de 1993, pàgina 77

* Manga Bekombo Priso

Jengu: socialisation et condition sociale masculine chez les dwala

Nanterre : Université de Paris, Xè, s/d. edició ciclostilada

Manga Bekombo fa un repàs, en aquest petit estudi, de la institució anomenada *iengu*: ens en presenta el personatge i el culte, i acaba fent una descripció general del ritu masculí. Donat que els duala estan emparentats amb els ndowe, i que per a uns i altres el *iengu* representa el ritu de maduresa, la utilitat del treball ha estat important.

* E. Maquet, I. B. Kakè, J. Suret-Canala

Histoire de l'Afrique Centrale : des origines au milieu du 20e siècle

Paris : Présence Africaine, 1971

Pensat com a llibre destinat als escolars, presenta una visió de la zona molt general però força ben estructurada. Útil com a llibre de referència.

* Alfred Marche
Trois voyages dans l'Afrique Occidentale
Paris : Hachette, 1882

Company de viatge del marquès de Compiègne i de Savorgnan de Brazza, l'interès del llibre rau en el fet que el protagonista sojorna diversos mesos a la cort del rei Nkombé, el darrer dels grans caps costaners del Gabon abans de la definitiva incorporació a França; d'aquesta estada en fa una relació minuciosa, tot i que defuig en tot moment d'explicar els rituals que presència. El fet de repetir el viatge fins a tres vegades fa que, en els indrets comuns, es pugui observar la progressiva decadència que provoca l'entrada dels europeus i dels fang en el territori costaner dels galwa.

* Alfredo Margarido
I movimenti profetici e messianici angolesi
in *Revista Storica Italiana*, número 3. Napoli, 1968

En un moment històric de forta repressió colonitzadora, aquest autor portuguès ens presenta una sortida que troba la cultura tradicional enfront de la pressió anorreadora occidental: la creació de noves religions que obeeixen a aquell substrat tradicional tot intentant una dignificació i una unificació dels creients sota formes litúrgiques manllevades de la religió imposada. La relació amb alguns aspectes del meu treball és clara.

* André Mary
La naissance à l'envers
Paris : Karthala, 1983

L'autor entén com una naixença a la inversa tres episodis concrets que formen part del ritual d'iniciació al *bwiti*. De temàtica molt més àmplia, m'ha estat útil com a complement dels llibres de Bureau i Fernandez en aquest tema concret del ritual de la iniciació.

* André Mary
Le rituel initiatique du bwiti : mémoire collective et bricolage
In *Studia Africana*, número 4. Barcelona, 1993

Tot partint del concepte de sincretisme de Lévi-Strauss, l'autor fa una descripció i una interpretació del ritual iniciàtic del *bwiti* fang: n'explica els episodis, els situa en el context de les tres nits rituals, assenyala les diferències entre el *bwiti* i el culte tradicional del *bieri*, interpreta com un naixement a la inversa alguns dels episodis rituals, i explica finalment el sacrifici ritual i el pagament de l'*otunga*.

* Masamba ma Mpolo
La libération des envoûtés
Yaoundé : Clé, 1976

L'autor cerca de definir una nova teràpia que, tot partint de l'experiència del mateix malalt, incorpori aspectes de la medicina tradicional i de la ciència occidental per tal d'actuar d'una manera multidimensional. El tractament amb plantes farmacèutiques, teràpia tradicional i tècniques de la psicologia social s'orienta sobretot envers aspectes socials tant de la malaltia com del procés de curació. Per tal d'arribar a la seva proposta, però, fa una llarga i interessant explicació de les creences en el *kindoki*, bruixeria, tot considerant-lo com a oposat al fatalisme i com a presa de consciència de la pròpia individualitat.

* Annie Merlet
Autour du Loango : (XIVe - XIXe siècle) : Histoire des peuples du sud-ouest du Gabon au temps du royaume de Loango et du «Congo français»
Libreville/Paris : Centre Culturel Français Saint-Exupéry, 1991

L'autora dona a conèixer les característiques principals dels reialmes dels kongo i dels loango -i de tota la zona del sud-oest de l'actual Gabon- en un període llarg que va des del començament de la tracta fins a la seva desaparició, la conseqüent desintegració d'aquells reialmes i el començament de la dominació colonial francesa. Parteix, per a això, dels mites fundacionals -sobretot el mite dels reis ferrers- i de l'estudi dels moviments migratoris; immediatament es centra en els relats de viatgers i exploradors: Dapper, Compiègne, Le Testu, Bichet, Veistroffer (company de Brazza)... i sobretot De Chaillu.

* Annie Merlet
Légendes et histoire des Myéné de l'Ogooué
Libreville/Paris : Centre Culturel Français Saint-Exupéry, 1990

L'autora parteix de les llegendes d'origen de diversos subgrups dels miene de l'Ogooué per fer-ne una interpretació històrica, tot aprofitant les coincidències amb la documentació precolonial. Després es centra en l'època de les primeres exploracions del riu i la fundació de Lambaréné, especialment a partir dels llibres de viatge del factorer Walker i el tinent Aymès. El relat es concentra encara més, ara en la figura del rei Nkombé, amb les relacions de Marche i Compiègne; i es tanca amb la transcripció de la iniciació al *bwiti* de Trader Horn. Sense aportar cap novetat remarcable, posa a l'abast tota una colla de documents que il·lustren més la Història de la penetració francesa que no pas la dels mateixos miene.

* Annie Merlet

Le pays des trois estuaires : (1471-1900) : quatre siècles de relations extérieures dans les estuaires du Muni, de la Mondah et du Gabon

Libreville/Paris : Centre Culturel Français Saint-Exupéry, 1990

Els estuaris dels riu Muni, Monda i Komo van ser indrets estratègics a l'època precolonial i punts de partida, després de la tracta, per al coneixement de l'Àfrica Equatorial Francesa. D'entre els diversos pobles que hi van viure, l'autora es centra en els mpongwe i mira d'explicar-ne l'evolució històrica en diverses etapes: la seva arribada i assentament, els primers contactes amb els portuguesos, la presència d'anglesos i holandesos a l'apogeu de la tracta, la tracta clandestina, les migracions fang i la colonització francesa del darrer quart del segle passat. Dedica una bona part del treball a les missions establertes pels religiosos francesos entre els fang.

* Annie Merlet

Vers les plateaux de Masuku : (1866-1890) : Histoire des peuples du bassin de l'Ogooué, de Lambaréné au Congo, au temps de Brazza et des factoreries

Libreville/Paris : Centre Culturel Français Saint-Exupéry, 1990

El treball es centra en l'exploració i colonització de la part alta del riu Ogooué, a partir de Lambaréné: la situació política i comercial, les lluites pel domini del monopoli del comerç al llarg del riu, els viatges d'exploració i la instal·lació de factories. Aporta, sobretot, textos de viatgers; i es centra molt en la figura de Brazza.

* Paulin Nguema-Obam

Aspects de la religion fang : essai d'interprétation de la formule de bénédiction

Paris : Agence de Coopération Culturelle et Technique & Karthala, 1983

Al llarg d'aquest llibre, el professor gabonès Nguema-Obam fa una descripció minuciosa d'un ritu fang, la benedicció paterna, i l'interpreta en el conjunt del sistema de creences tradicionals. Aquesta interpretació és especialment interessant, perquè aclareix nombroses llacunes pel que fa al pensament religiós d'aquest poble, especialment la posició central del bier, l'avantpassat, la seva relació amb Nzama, el Déu creador, i la posició del pare com a sacerdot / intermediari entre l'home i l'avantpassat.

* B. Oliver
Medicinal Plants in tropical West Africa
Cambridge University Press, 1986

Utilitzat com a llibre de referència.

* Joseph Ondongo
Enfant-ancêtre, enfant-voyage
in *Nouvelle Revue d'Ethnopsychiatrie*, número 8/9. Paris,
1987

L'autor ens presenta la descripció d'un cas d'inadaptació sobtada d'un infant al medi escolar; troba els orígens d'aquesta inadaptació en la pervivència de situacions problemàtiques a la societat d'origen, relacionades amb aquell món espiritual; i conclou inscrivint aquest problema en una situació més general d'inadaptació a la societat receptora.

* Mungo Park
Viajes a las regiones interiores de Africa (1795-1805)
Barcelona : Serbal, 1991

A partir del relat dels seus dos viatges al Níger mitjà, tots dos fracassats en els seus objectius finals, Park ens presenta, de fet, dues maneres d'apropar-se a la realitat africana: en el primer viatge, en què l'autor va estar sol, els protagonistes són la gent del país de qui fa descripcions etnològiques i antropològiques (mai, però, històriques ni polítiques) interessants; la segona, de caire militar, es limita a la narració de la pròpia expedició i de les circumstàncies adverses que va haver de suportar a partir dels recels suscitats en els regnes africans que travessava. El pas d'un home relativament obert i tolerant a una situació obsessiva exemplifica força bé la relació que sovint els europeus han establert amb els africans.

Recensió meua publicada a *l'Avenç*, número 162, setembre de 1992, pàgines 60-61.

* *Les peuples bantu : migrations, expansions et identité culturelle*
Paris : l'Harmattan, 1989
2 vols.

En la línia ideològica preconitzada pel gabonès CICIBA, aquesta publicació consisteix en tota una colla d'articles de personatges i profit molt diversos, aplegats sota la direcció de Théophile Obenga. Agrupats sota els epígrafs de *Linguística, Arqueologia, Geografia i Història, Antropologia, Literatura, Art i Filosofia*, el resultat és molt desigual i no respon a l'expectativa que el títol promet, sobretot en tot allò que ens podria acostar a les llegendes d'origen.

* Marissa Puig Ventura

Los europeos y el oro de Africa Oriental (antiguo Zimbabwe)
l'Hospitalet de Llobregat : Sendai, 1990

La part introductòria del llibre es centra en una explicació de l'organització política, econòmica i social tradicionals del regne de Monomotapa, remarcant especialment els factors de xoc respecte de la «descoberta» i «conquesta» portada a terme pels portuguesos. La resta aporta unes fonts documentals basades en cròniques d'origen metropolità. El llibre resulta força il·lustratiu dels conflictes provocats, en una societat tradicional africana, per la colonització europea.

Recensió meva publicada a l'*Avenç*, número 148, maig de 1991, pàgina 62.

* Sebastià Puigserver

Distribución actual y migraciones históricas de los pueblos del área cultural ewé-adja
treball inèdit, 1991

Partint sobretot, però no exclusivament, de la tradició oral, i més específicament d'unes determinades epopeies, l'autor ressegueix una Història dels pobles esmentats. El recurs a l'epopeia fa que el centre d'aquesta Història siguin les migracions, tot i que el mateix autor no amaga la incomoditat d'aquest concepte. En general, l'estudi segueix les pautes més generals dels actuals estudis històrics africans.

* Sebastià Puigserver

Els grups de culte vodusi a l'àrea ewé-adja-fon
treball inèdit, 1991

A partir d'una caracterització general del fenomen iniciàtic, Puigserver fa una descripció força minuciosa de les confraries vudú d'aquella àrea cultural. Molt interessant com a contrapunt a les meves pròpies observacions sobre el bwiti.

* Boris de Rachewiltz

El libro de los muertos de los antiguos egipcios
Barcelona : Destino, 1989

L'autor presenta el text íntegre del papir del Museu de Torí: un model clàssic de «llibre dels morts», també el més conegut, i en fa una traducció minuciosa. És força interessant la introducció, que representa un estudi per emmarcar aquesta producció dintre del món cultural dels antics egipcis.

Recensió meva publicada a l'*Avenç*, número 159, maig de 1992, pàgina 62.

* André Raponda-Walker & Roger Sillans
Les plantes utiles du Gabon
Paris : Lechevalier, 1959

Dintre dels llibres que he utilitzat, és l'únic que podem anomenar clarament d'etnobotànica. M'ha servit, sobretot, per identificar les plantes que s'utilitzen en el *ndjembe*. L'estructura de cada entrada és aquesta: nom científic, descripció, orígens segons les històries populars, usos (generals, rituals i terapèutics), nom vulgar en diverses llengües del Gabon, observacions.

* André Raponda-Walker & Roger Sillans
Rites et croyances des peuples du Gabon
Paris : Présence Africaine, 1983

Llibre suggestiu i útil, presenta no solament una descripció de les creences sinó que també en fa una interpretació lúcida i interrelacionada. Donada la presència dels pobles fang i ndowe al Gabon, les múltiples referències a aquests dos pobles són extrapolables a Guinea Equatorial. Parla amb força precisió de determinades societats secretes, entre les quals el *bwiti* i el *mwiri*; també és l'únic llibre que es refereix amb una certa generositat de pàgines al *ndjembe*.

* André Raponda-Walker & Roger Sillans
Rites et croyances au Gabon
in *Anthologie de la Littérature Gabonaise*. Libreville :
Ministère de l'Education Nationale, 1978

Resumeix el llibre anterior en els seus aspectes més suggestius. Es divideix en quatre parts: *Le ndjembé des femmes gabonaises*, *Le «bwiti» des montagnards mitsogo*, *Le rêve des narcosés* i *La nuit de bwiti chez les masango*.

* Ntyugwetondo Rawiri
Elonga
Paris : Éditaf, 1980

Primera novel·la de l'autora, i segona de les que es van editar d'un escriptor gabonès. Narra les aventures d'Igowo, el protagonista masculí, en un país africà imaginari on arriba després de la mort del seu pare, un espanyol. En el nou país trobarà l'amor de Ziza i una trama complexa que gira entorn de les activitats misterioses de l'oncle matern, culpable de la mort de la seva mare i que, no podent matar el protagonista, eliminarà la seva filla Igowé.

* François Renault & Serge Daget
Les traites négrières en Afrique
Paris : Karthala, 1985

Visió general de la tracta d'esclaus. Segueix un ordre cronològic amb una primera part, molt interessant, sobre l'esclavatge interafricà fins al segle XVII; a continuació parla de la tracta d'esclaus a través de la costa atlàntica, i clou l'estudi reprenent el mercadeig d'esclaus a través de les rutes transsaharianes, ara a l'època moderna.

* Antonio Rodrigues Pintassilgo
Sociedades secretas no Congo
in Portugal em Africa, número 60. Lisboa, 1953

Treball molt poc extens. Presenta algunes poques característiques de les principals societats secretes congolesees. La poca extensió fa que es tracti d'un estudi molt sumari, que únicament confirma, en un indret determinat, les premisses bàsiques de totes les societats iniciàtiques africanes.

* Eric de Rosny
Les yeux de ma chèvre : sur les pas des maîtres de la nuit
en pays douala (Cameroun)
Paris : Plon, 1981

L'autor ens presenta el seu itinerari personal prop dels *nganga duala*, una cultura molt propera a la *ndowe*, a la ciutat del mateix nom, en una recerca que va durar diversos anys i que va atènyer diverses etapes: el descobriment del món invisible de la nit, el seu compromís personal amb la medicina tradicional, i el seu accés final al coneixement del *ndimsi*. El fet que expliqui directament la seva experiència potser resta sistematització a l'obra; tanmateix, la minuciositat del relat i la representativitat de les diverses situacions viscudes ajuden a aclarir molts conceptes. En destacaria la incidència contínua de les oposicions *màgia / cristianisme* i *creences ancestrals / aspiracions modernes*.

* Lope de Rueda
Comedia llamada de «los engañados»
Madrid : Espasa-Calpe, 1973

Típica comèdia de situació. En resulta una lectura útil perquè inclou un personatge negre, la criada Guimar, que personalitza tots els tòpics que l'home europeu ha anat bastint entorn dels africans: xerrameca, xafardera, no massa treballadora, poc entenimentada i amb una parla molt matussera, gairebé argòtica i amb una cantarella determinada, i una situació marginal inevitable. En teatre, ha donat lloc a un tipus que s'ha conservat pràcticament fins a l'actualitat.

* *Sélico : novela africana*
in *Diario de Barcelona*, dies 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9 i 10 de
juny de 1797

Novel·leta exòtica i lacrimògena, centrada en la figura del
negre bo i representativa de tota una manera d'escriure,
paternalista ambientada en circumstàncies poc versemblants en el
marc africà. El centre del relat el conformen uns amors
desgraciats entre el valent Sélico i la bella Bérissa, interferits
per l'actuació del conqueridor de Dahomey, Agadja.

* Marta Sierra Delage
Tallas y máscaras africanas en el Museo Nacional de
Etnología
Madrid : Ministerio de Cultura, 1980

Escrit en forma de guia d'una exposició, presenta un bon
nombre de màscares, una bona part de les quals de l'àrea
guineana. L'explicació remarca els aspectes tècnics i artístics,
sense concretar massa els socials.

* Frederic Soler (Serafí Pitarra)
Los pescadores de Sant Pol
Barcelona : Imprempta de Salvador Bonavía, 1910

Comèdia d'embolics i situacions que Pitarra ambienta al
Maresme de la segona meitat del segle passat. Els amors de la
protagonista en són l'eix. Com a personatges secundaris fa
intervenir-hi dos negres, noi i noia, arribats al país de la mà
dels *americanos* de Sant Pol de Mar; els amors dels dos negres són
pretext per enfrontar dues maneres d'entendre com han de ser les
relacions dels europeus amb ells: paternalista-proteccionista,
o bé de simple imposició.

* *Studia Africana*
Barcelona : Centre d'Estudis Africans, 1990-1993

Revista creada pel CEA, la major part dels articles que
publica són de temàtica històrica. La major part d'ells m'han
estat útils, especialment pel que fa a la metodologia del treball
utilitzada i per al coneixement de realitats africanes, actuals
i anteriors.

* B. G. M. Sundkler
Bantu Prophets in South Africa
London : Lutterworth Press, 1948

L'aparició de religions de caràcter sincrètic com a reacció a una religió cristiana abassagadorament europea, té una certa relació amb el meu treball: perquè algunes de les societats iniciàtiques de l'Àfrica Central comparteixen aquest origen, almenys parcialment, i miren de compaginar les creences tradicionals amb aspectes religiosos cristians, sobretot externs, que donen prestigi a les noves religions i unitat als seus fidels. L'autor en fa una anàlisi i presenta alguns casos concrets en el context sudafricà de fa quaranta anys.

* Michel Tican
La danza de los caníbales : narración de un viaje a través de la Guinea
Barcelona : Lux, 1928

Es tracta d'un viatge fictici, novel·la i escrit en primera persona: figura que l'autor, en un dels seus viatges per la Guinea portuguesa, arriba a un poble d'antropòfags, els somorans; la narració es centra en una festa amb carn humana i la lluita entre els somorans i els seus rivals, els kareng. Tot és inventat, tret de les fotografies. L'interès del llibre rau en el fet que presenta una visió de l'Àfrica farcida amb els tòpics de l'època.

* Amos Tutuola
Mi vida en la maleza de los fantasmas
Madrid : Siruela, 1990

Autor nigerià d'origen ioruba, Tutuola ha escrit aquesta novel·la tot basant-se en narracions tradicionals: el viatge del protagonista a través del bosc ple de fantasmes és un viatge iniciàtic que ens suggereix multitud d'elements relatius al pensament animista i moltes possibles interpretacions del material literari oral.

Recensió meva publicada a l'*Avenç*, número 155, gener de 1992, pàgina 63.

* A. M. Vergiat

Les rites secrets des primitifs de l'Oubangui

Paris : Payot, 1951

L'autor presenta, en un llibre molt útil, un resum de les creences i de la mitologia dels pobles de l'Ubangui, bàsicament els manja i els bada; a continuació en descriu els ritus de maduresa i els ritus d'iniciació a determinades societats secretes, especialment la societat iniciàtica de Ngakola. Només explica ritus que ell ha presenciats, amb una gran riquesa de detalls i d'informació. Igualment, dona una informació molt extensa de les plantes màgiques utilitzades en cada oportunitat.

* Jeanne-Françoise Vincent

Traditions et transition : entretiens avec des femmes beti du sud-Cameroun

Paris : Berger-Levrault, 1976

Llibre fonamental per comprendre molts aspectes de l'actual esquizofrènia de les cultures negroafricanes: està fet utilitzant la metodologia de l'entrevista biogràfica, com a històries de vides, i es centra en el pas a la societat «moderna» de persones que tenen una formació tradicional. Pel que fa al meu estudi, m'han estat especialment útils les notícies sobre els ritus i les societats iniciàtiques femenines.

* Frida Weber de Kurlat

Sobre el negro como tipo cómico en el teatro español del siglo XVI

in *Romance Philology*, vol. XVII. Berkeley & Los Angeles : University of California, 1963

Article força exhaustiu sobre el tema, m'interessa pel que fa a l'establiment d'una cronologia dels tòpics; i, en general, per les relacions que la creació de tipus còmics revela entre africans i europeus.

* Robert Zotoumbat

Histoire d'un enfant trouvé

Yaoundé : Clé, 1971

Primera novel·la publicada per un autor gabonès, concentra en la història d'un noi marginat al llarg de tota la infantesa - a casa, durant la iniciació, a l'escola, a la vida social - la lluita per la descoberta de l'alteritat, la dolenteria i la injustícia. Altres temes que hi apareixen són la vida en el poble, l'aparició dels primers missioners i la inevitable dicotomia modernitat/tradició.

3.- ESTUDIS DE LITERATURA ORAL:

* A. Aarne & S. Thompson
The Types of the Folktale
Helsinki : Soumalainen Tiedeakatemia, 1961

Llibre de referència bàsic per a l'estudi de les rondalles: consisteix en una llarg inventari, organitzat, de tipus i motius que componen les rondalles de tot el món. L'objectiu és determinar la presència de rondalles-tipus i precisar el seu centre de difusió. La presència de rondalles africanes hi és relativament abundosa, però força deficitària. No n'hi ha cap del cicle de Ndjambu.

* Joan Amades
Los restos de ritos de iniciación en el cuento
In *Actas do Colóquio de Estudos Etnográficos* «Dr. José Leite de Vasconcelos», vol. III. Porto : 1960

Joan Amades parteix d'una definició del fenomen de la iniciació que resulta útil i aclaridora: el considera alhora un *ensenyament* i un *entrenament*. A partir d'aquesta definició, però, fa un repàs de les característiques iniciàtiques de les rondalles que resulta molt sumària i, en gran part, rudimentària, en comparació als coneixements de l'època: limita, de fet, els rituals iniciàtics als ritus de maduresa; i aprofundeix massa poc en el tema.

* Daniel Assoumou Ndoutoume
Du mvett : Essai sur la dynastie Ekang Nna
Paris : l'Harmattan, 1986

A partir de fragments dispersos, recollits entre diversos músics de nvet de les zona gabonesa i equatoguineana, l'autor intenta reconstruir tota l'epopeia fang, des dels orígens fins a la constitució del país dels morts (Engong). És un treball seriós i fet amb molt de rigor, i la reconstrucció de l'epopeia és extremadament útil per globalitzar tot de material de la literatura oral fang.

* Joseph Marie Awouma
Contes et fables : étude et compréhension
Yaoundé : Clé, 1979

Aquest mestre camerunès fa un recull d'un corpus força reduït de rondalles del seu país i estudia quina és l'evolució dels personatges a les rondalles, tot establint-ne una tipologia que -tot i que no el citi- està copiada del primer capítol d'una obra de Denise Paulme (vegeu infra); partint d'aquesta tipologia, fa una aplicació metodològica escolar de cadascuna de les rondalles recollides.

* Luis Beltrán
Notas sobre oralidad y política : la sociedad luba
in *Studia Africana*, número 1. Barcelona : CEA, 1990

Estudi interessant, en què es relaciona la literatura oral i el pensament polític de la cultura luba. Tot partint de la literatura proverbial, l'autor remarca els aspectes menys autoritaris de l'organització político-social d'aquell poble.

* Bruno Bettelheim
Psicoanálisis de los cuentos de hadas
Barcelona : Crítica, 1988 (9ª ed.)

Psiquiatra infantil pertanyent al moviment psicoanalític, Bettelheim aporta una visió balsàmica a la consideració de les rondalles en un moment on la seva utilitat i bondat eren molt criticades: per a l'autor, la rondalla no és l'expressió de repressions col·lectives, tal com afirmava Freud, sinó un reflex de les dificultats que cal superar en fer-se gran i una mostra que, efectivament, aquestes dificultats es poden superar. Aplica aquesta concepció a la interpretació d'una colla de rondalles de les més conegudes.

* M. Ciges Aparicio & F. Peyró Carrió
Los dioses y los héroes : mitología popular
Madrid : Daniel Jorro, 1919

Els autors hi fan una recopilació ordenada i molt completa de les grans mitologies: oriental, grecorromana, escandinava, celto-ibera i americana. Llibre de referència obligada, gairebé de caràcter enciclopèdic, i que -contràriament a molts llibres d'aquesta temàtica- no es centra només en la mitologia clàssica.

* Elizabeth Cook

The Ordinary and the Fabulous : an introduction to myths, legends, and fairy tales for teachers and storytellers
New York : Cambridge University Press, 1969

Llibre deliciós, que conté una abundantíssima recopilació de relats orals. L'autora va més enllà i prova de donar una interpretació de cadascun, amb una sèrie de registres molt variada. Hi predomina l'anàlisi estructural i la interpretació historicista.

* Marian R. Cox

Cinderella : Three Hundred and Forty-five Variants
London : s/ed., 1893

Estudi i recull molt complets referits a la rondalla de la Ventafoes: aporta un total de 345 versions diferents, entre les quals no n'hi ha de l'Àfrica negra. Les estudia i les divideix en tres parts, que obeeixen a les tres maneres de convertir-se en una ventafoes: la mort de la mare i la submissió a la figura de la madrastra; la fugida a causa de les pretensions sexuals del pare; i el desterrament dictat pel pare a causa d'una relació poc afectuosa.

* *La cultura popular a debat*

ed. a cura de D. Llopart, J. Prat i Ll. Prats
Barcelona : Fundació Serveis de Cultura Popular & Alta Fulla, 1985

Recull d'articles de caràcter molt divers, amb el denominador comú de la cultura popular. En general es tracta d'articles curts, que plantegen temes de fons. Alguns d'ells, signats per Josefina Roma, Sebastià Serrano, Mercè Vilanova i Josep M. Pujol, incideixen directament en el tema de l'oralitat.

* Jean Derive

Collecte et traduction des littératures orales. Un exemple négro-africain: les contes ngbaka-ma'bo
Paris : S.E.L.A.F., 1975

A partir de les rondalles d'aquest poble centrafricà, l'autor explica les tècniques i el mètode de treball que ha utilitzat en la seva recerca. Llibre útil a l'hora de planificar el treball de camp.

* Jean Derive

La pluralité des versions et l'analyse des oeuvres du genre narratif oral d'après un exemple négro-africain
in *Langage et cultures africaines : Essais d'ethnolinguistique réunis et présentés par Geneviève Calame-Griaule*

Paris : Maspero, 1977

L'autor presenta diverses versions d'una mateixa narració oral i n'extreu una hipòtesi atractiva: que les diferents versions no obeeixen solament a qüestions relacionades amb la memòria de l'autor, sinó que es deuen a la voluntat del narrador de potenciar algunes de les funcions concretes que pot accomplir la rondalla en cada cas.

* Paul Diel

El simbolismo en la mitología griega

Barcelona : Labor, 1976

Arrenglerat a les files de la psicoanàlisi, Paul Diel presenta una teorització dels mites grecs força allunyada dels esquemes de Freud. L'autor centra l'estudi psicològic dels mites en la desinterpretació de les teories vigents per tal d'assolir posteriorment una traducció al llenguatge psicològic. El tema central dels mites seria, per a ell, la culpabilitat causada per les faltes comeses respecte del sentit evolutiu de la vida, sigui mitjançant l'exaltació desmesurada i vanitosa, sigui per una trivialització vital. L'acceptació d'aquesta culpabilitat porta a una espiritualització i a una sublimació, mentre que la seva denegació provoca el càstig. Diel aplica la seva teoria a tot un seguit de mites, que agrupa en tres blocs: l'elevació vanitosa, la teogonia i la trivialitat.

* Mircea Eliade

El mito del eterno retorno : arquetipos y repetición

Madrid : Alianza, 1989

Eliade parteix de l'afirmació que a les societats arcaiques es produeix un refús del temps històric concret; a partir d'aquí fa una interpretació interessant d'una bona diversitat de fenòmens culturals. M'ha estat especialment útil en la meua reflexió sobre el caràcter de les llegendes.

* S. M. Eno Belinga

L'épopée camerounaise : mvvet moneblum ou l'homme bleu

Yaoundé : Centre d'Édition et de Production pour l'Enseignement et la Recherche, 1978

Estudi i explicació d'una llegenda d'origen, similar a les que he comentat en el meu treball.

* Xabier Etxeberria
Mitos y Occidente
Bilbao : Adarra, 1988

L'autor fa una anàlisi d'uns pocs mites (hebreus i grecorromans) i en dóna diverses pautes metodològiques per a la seva anàlisi en el marc escolar. La part més original, els mites actuals, és la que resulta menys treballada.

* Ruth Finnegan
Oral Literature in Africa
Oxford University Press, 1970

Llibre fonamental per conèixer la literatura oral africana: comença aclarint nombrosos temes teòrics, com ara la naturalesa oral de la literatura no escrita, la seva percepció o el seu bagatge social, lingüístic i literari; i a continuació presenta un estudi detallat, sempre des del punt de vista teòric, dels diversos gèneres: gèneres de poesia, gèneres de prosa i gèneres especials.

* Sigmund Freud
Sogni nel folklore e altri scritti
Torino : Biblioteca Borcighieri, 1976

Article interessant, però que repeteix la concepció freudiana entorn dels somnis i dels relats orals, que considera relacionables i en els que cerca explicació de psicopatologies concretes i projeccions de repressions, bàsicament sexuals.

* Carlos García Gual
La mitología : interpretaciones del pensamiento mitico
Barcelona : Montesinos, 1987

L'autor fa una interpretació dels diversos corrents d'interpretació que hi ha hagut, des del mateix món grec fins a l'entrada del segle XX. L'atenció central es dedica a l'evemerisme i al comparatisme-evolucionisme.

* Emili Genest
Figures i llegendes mitològiques
Barcelona : Joventut, 1988

Adreçat teòricament a un públic juvenil, aquest llibre presenta un recull molt ampli de la mitologia grecorromana, centrant cada capítol en les principals figures d'aquella mitologia, a partir de les quals l'explicació s'estén a figures concomitants.

Gérard Genette

* *Figures II*

Paris : du Seuil, 1968

* *Nouveau discours du récit*

Paris : du Seuil, 1983

Els treballs de Genette no es refereixen a les obres de literatura oral, sinó a la narratologia en general. M'han servit com a llibres de referència pel que fa als termes narratològics que he emprat.

* Arnold van Gennep

La formación de las leyendas

Barcelona : Alta Fulla, 1982

Iniciador dels estudis folklòrics a França i clàssic dels estudis de la literatura oral, en aquest llibre van Gennep defineix els dos principals gèneres narratius -rondalla i llegenda-tot tipificant-los d'una manera que encara avui és força vigent; a continuació en fa una tipologia que també ha esdevingut clàssica, i finalment n'estudia la formació i en marca una fenomenologia de la transmissió i evolució.

* Veronika Görög-Karady (ed.)

Genres, Forms, Meanings : essays in African Oral Literature

Paris/Oxford : MSH/JASO, 1983

Sota aquest títol, Görög-Karady presenta tota una colla d'articles i treballs escrits bàsicament per autors francesos i que abasten temes molt diversos: bàsicament, però, s'hi presenten propostes metodològiques en l'estudi de la literatura oral africana.

* Veronika Görög-Karady & Gérard Meyer

Images féminines dans les contes africains

Paris : Conseil International de la Langue Française, 1988

En una introducció força densa, els recopiladors fan un repàs de la condició femenina a l'Àfrica; després apliquen aquests supòsits a una anàlisi d'una bona mostra de rondalles de les zones bambara i manding; la mostra és interessant, i també la metodologia, que es centra en els diversos papers que assumeixen les dones a les rondalles. Tanmateix, l'anàlisi queda curta.

* Veronika Görög [-Karady]

Littérature orale d'Afrique Noire : bibliographie analytique
Paris : Maisonneuve et Larose, 1981

Llibre de referència, és una bibliografia voluminosa, força exhaustiva i comentada del material de literatura oral publicat arreu del món abans de la data d'edició del llibre. Inclou 2.883 entrades.

* Pierre Grimal

Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine
Paris : Presses Universitaires de France, 1986

Utilitzat com a llibre de referència.

* Josep A. Grimalt

La catalogació de les rondalles de mossèn Alcover com a introducció a llur estudi
in Randa, número 7. Barcelona, 1978

Treball molt interessant, representa l'aparat teòric en què l'autor va basar la seva tesi doctoral. Aclareix, a banda dels aspectes relacionats amb la recopilació d'Alcover, el concepte de rondalla i els seus gèneres; i introdueix l'anàlisi de Vladimir Propp per a la seva classificació.

* Luc de Heusch

Le Rwanda et la civilisation interlacustre
Bruxelles : Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles, 1966

La major part del llibre està dedicada a l'estudi i interpretació, tant des del punt de vista sincrònic com diacrònic (aquest darrer amb conclusions força discutibles) dels mites rwandesos, els ritus que s'hi relacionen i les variants dels uns i dels altres en el conjunt dels antics regnes de la zona dels grans llacs.

* Suzanne Lallemand

L'apprentissage de la sexualité dans les contes de l'Afrique de l'Ouest
Paris : l'Harmattan, 1985

No presenta exemples de la zona del meu estudi. L'aprenentatge de la sexualitat a partir de les rondalles, tal com el presenta l'autor, es basa sobretot en una descripció de motius i d'arguments.

* Jean Leyder

Les légendes de Bogbwoso, l'Ancêtre Bwaka et le jugement Setou des oiseaux

in *Bulletin de la Société Royale Belge de Géographie*, número 3. Bruxelles, 1934

Leyder presenta el personatge de Setou, que és el protagonista de moltes de les rondalles bwaka. Considerat per diversos pobles com el seu avantpassat propi i el de tota la Humanitat, podria considerar-se un cas semblant al de Ndjambu.

* Francisco de Asís Ligorred Perramón

Consideraciones sobre la literatura oral de los mayas modernos

México : Instituto Nacional de Antropología e Historia, 1990

Ligorred presenta una tipologia de la literatura oral força intranscendent (llegenda-faula-rondalla-superstició-mite). Tanmateix, resulta interessant la diferenciació que fa entre memòria i tradició oral; i la consideració de la literatura oral com a material literari contemporani.

* Assumpció Lisson

Les sèries policiaques de televisió : la seva relació amb el conte meravellós

in *Perspectiva Escolar*, número 43. Barcelona, març de 1980

Aplicació molt interessant de les teories de Vladimir Propp. A partir d'una presentació de les funcions de la rondalla meravellosa, l'autora mira d'establir unes funcions coincidents de les sèries policiaques de televisió i hi estableix un paral·lelisme gairebé exacte.

* *Littérature Gabonaise*

in *Notre Librairie : revue du livre: Afrique, Caraïbes, Océan Indien*, número 105. Paris, avril-juin 1991

La revista està dedicada exclusivament a la literatura gabonesa, de la qual mira de presentar una panoràmica general. Hi inclou, sorprenentment, també la literatura etnogràfica, sobretot amb articles de Raponda-Walker i Roger Sillans. Força articles sobre la literatura d'autor a partir de la independència. I, entre la literatura oral, les reflexions de Tsira Ndong Ndoutoume i Bonaventure Mve Ondo.

* Ali A. Mazrui

Tradició oral i arxius a l'Àfrica

in *El Correu de la UNESCO*, número 82. Barcelona, 1985

L'autor planteja un estat de la qüestió de la documentació al continent, i fa un repàs dels principals centres arxivístics relacionats amb l'Àfrica, incloent-hi els europeus. De fet es refereix a tota la tradició oral, i no pas estrictament a la literatura.

* Wolfgang Mieder

Tradition and Innovation in Folk Literature

Hanover : University Press of New England, 1987

Llibre força interessant, perquè dona nombroses pistes, a partir de reflexions teòriques pertanyents a diverses disciplines, sobre l'evolució històrica de les rondalles i la seva adaptació a les noves realitats històriques, polítiques i socials.

* Bonaventure Mve Ondo

Sagesse et initiation : à travers les contes, mythes et légendes fang

Libreville : Centre Culturel Français Saint-Exupéry, 1991

L'autor, rector de la Universitat Omar Bongo de Libreville, presenta un estudi molt actualitzat de la narrativa fang. Pren com a punt de partida únicament mitja dotzena de relats orals, elegits d'entre les recopilacions gaboneses més clàssiques. Es tracta de narracions molt diverses (llegendes d'origen, possibles fragments d'epopeies i rondalles), algunes de tan conegudes com ara la llegenda de *Nguranguran* i el cocodril, el mite de l'origen d'*Evú* o una rondalla de l'orfe i la vella. Tota l'obra es centra en la seva anàlisi, per a la qual l'autor s'aparta d'interpretacions de tipus didàctic, moral, històric o social, que considera superficials; rebutja qualsevol temptació de descripció etnogràfica; insisteix en els aspectes cosmològics, filosòfics i psicoanalítics dels relats; i en fa veure una estructura tripartida, corresponent simbòlicament a la infància, adolescència i maduresa del protagonista. La seva tesi fonamental és que els relats orals ajuden a un desvelament i desvetllament de la pròpia identitat i estimulen el coneixement de si mateix; i fa raure el seu concepte d'iniciació en la saviesa i la sensatesa que arriba a assolir cada individu en el seu procés personal de maduració.

Recensió meua publicada a *Studia Africana*, número 4, 1993

* Tsira Ndong Ndoutoume

Le Mvett

Paris : Présence Africaine, 1970 i 1975

2 vols.

Relat comentat de l'epopeia fang: resumint-ho molt, podríem dir que el primer volum està centrat en el camí dels protagonistes (els homes d'Engong i els homes d'Okü) cap a l'assoliment de poder i coneixement mitjançant la iniciació; en el segon volum el relat es centraria en la lluita contra la bruixeria. Tot plegat amb el valor afegit que l'autor del llibre és, ell mateix, un iniciat al mvett.

* Denise Paulme

La mère devorante : essai sur la morphologie des contes africains

Paris : Gallimard, 1976

Sèrie de deu treballs, relativament independents. El primer descriu una possible tipologia per a les rondalles africanes, tot basant-se en l'evolució dels personatges; la resta presenta una colla de motius que es van repetint a la majoria de les literatures orals. Paulme renuncia a un estudi diacrònic i es centra en la comparació entre versions similars pertanyents a cultures diferents: la tesi de fons és que les diferències entre versions reflecteixen diferències socials concretes.

* Antoni Planells

Etiòpia : la immortalitat d'un mite

in *Studia Africana*, número 2. Barcelona : CEA, 1991

L'autor hi fa un repàs del mite del regne cristià d'Etiòpia, i en general de l'antiga imatge que tant els europeus com els africans tenien d'aquell indret de límits ambigus. Aquesta imatge, utilitzada per determinats poders en ambdues direccions (els monarques etiops per demanar ajuda als regnes cristians europeus, i aquests per emprendre algunes aventures conqueridores), va acabar en una manca d'entesa que l'autor mira d'interpretar.

* Joan Prat i Carós

La mitologia i la seva interpretació

Barcelona : La Llar del Llibre, 1984

Joan Prat presenta en aquest llibre una visió general de les diferents teories que han estat utilitzades per a la interpretació dels mites. Ho fa prenent com a eixos quatre referències: la Història, l'Inconscient, la Societat i el Llenguatge; i amb una atenció especial als corrents psicoanalític i estructuralista.

* Vladimir Propp
Morfología del cuento
Madrid : Fundamentos, 1977 (3ª ed.)

Prenent com a punt de partida la metodologia de l'anàlisi literari de tipus formalista, Propp arriba a definir les unitats fonamentals de les rondalles de tipus meravellós, que anomena funcions; les defineix i les explica a partir del corpus rondallístic rus establert per Afanasiev, i les extrapola a totes les rondalles meravelloses de la literatura oral universal.

* Vladimir Propp
Las raíces históricas del cuento
Madrid : Fundamentos, 1979 (2ª ed.)

En aquest treball, Propp estableix grups de funcions que anomena seqüències. Compara cadascuna d'aquestes seqüències amb els rituals de maduresa, tot partint de les investigacions etnogràfiques, i especialment de l'obra de Frazer; i estableix, per a cada seqüència, una correspondència precisa amb moments i personatges d'aquells ritus i mira d'explicar-ne l'evolució: la rondalla, segons Propp, reflecteix el record de ritus perduts en el pas de la societat caçadora a la societat agrícola.

* Otto Rank
El mito del nacimiento del héroe
México : Paidós, 1989

L'autor ressegueix tota una colla de mites pertanyents a cultures molt diverses: grecorromana, hindú, babilònica, persa, hebrea, etc. en un aspecte concret: el naixement dels diferents herois. Després en dedueix un text ideal comú, a partir del qual prova de fer una interpretació psicoanalítica, basada en la identificació de l'heroi amb el jo infantil i el joc d'afectes i desafectes en relació amb el pare.

* Diana Rey-Hulman
«L'invitation au conte» ou l'évolution du conte tyokossi
in *Langage et cultures africaines : essais*
d'ethnolinguistique réunis et présentés par Geneviève Calame-
Griaule
Paris : Maspero, 1977

L'autora es centra en l'acte mateix de narració oral de la rondalla i n'estudia l'evolució, fins a esdevenir espectacle, tot relacionant aquesta evolució amb les noves formes de treball que s'han implantat a la societat africana.

* Pierre Smith

Jambes-de-vent et Piège-les-jours: deux chasseurs d'autres mondes

in *L'Homme : revue française d'Anthropologie*, número 106-107. Paris : avril-septembre 1988

L'autor parteix de la caracterització de dos herois contraposats de les llegendes fantàstiques rwandeses, Maguru i Rutegaminsí, caçadors que utilitzen tècniques oposades i que mantenen una conducta oposada, i n'estableix un paral·lelisme amb l'epopeia de Ryangombe.

* Tzvetan Todorov

Introduction à la littérature fantastique

Paris : du Seuil, 1970

Todorov no fa un estudi sobre la literatura oral, sinó que es refereix al concepte -més ampli- de literatura fantàstica. Són especialment útils les seves reflexions sobre els gèneres literaris i la divisió que fa entre temes del jo i temes del tu.

* Pedro Umbert

Fantasías mitológicas

Barcelona : Imprenta de Henrich y C^a, 1916

Obra de referència, presenta i comenta tot de relats mitològics i llegendaris grecs, romans i assirians. Es basa exclusivament en obres cultes: Eurípides, Teòcrit, Ovidi, Virgili i Apuleu.

* Ramona Violant Ribera

La rondalla i la llegenda

Barcelona : Fundació Serveis de Cultura Popular, 1990

A partir de la consideració dels tres gèneres literaris tradicionals -lírica, èpica i dramàtica- l'autora basteix una tipologia de les rondalles (de bèsties, meravelloses, humanes i de fórmula fixa) i de les llegendes (relatives al món natural, relatives al món sobrenatural i relatives al món de la Història humana) molt útils. Segueix força les teories de van Gennep.

4.- RECULLS DE LITERATURA ORAL:

* J. B. Abessolo

Les aventures de Biomo : l'arbre du voyageur

Paris : l'École, 1975

* J. B. Abessolo Nguema i d'altres

Contes du Gabon

Yaoundé : Clé International, 1981

* Roger D. Abrahams

African Folktales : traditional stories of the black world

New York : Pantheon Books, 1983

* Jean-Jérôme Adam

Fables, proverbes et devinettes du Haut Ogooué

Issy-les-Moulineaux : Les classiques africaines, 1977

* Aleksandr N. Afanasjev

Antiche fiabe russe

Torino : Einaudi, 1980

* Antoni M. Alcover

Rondaies mallorquines d'en Jordi des Racó

24 vols.

Palma de Mallorca : Moll, 1975-1979

* Joan Amades

Folklore de Catalunya, I : Rondallística

Barcelona : Selecta, 1982

* Léon-Marie Ayissi

Contes et berceuses beti

Yaoundé : Clé, 1972

* Eno Belinga

Découverte des chantefables beti-bulu-fang du Cameroun

Paris : Klincksieck, 1970

- * Bengono
Beme et l'éléphant
Yaoundé : Clé, 1966

- * L.J.B. Berenger-Feraud
Recueil de contes populaires de Sénégal
Paris : Leroux, 1885

- * Daniel Biebuyck & Kahombo C. Mateene
The Mwindo Epic
Los Angeles : University of California Press, 1969

- * Pierre du Bourget
Histoires et légendes de l'Égypte mystérieuse
Paris : Tchon, 1968

- * Olivier de Bouveignes
En écoutant les noirs
Namur : Grands Lacs, 1952

- * C. Cagnolo
Kikuiu Tales
Witwatersrand University Press, 1952

- * Italo Calvino
Fiabe italiane
Torino : Einaudi, 1979
2 vols.

- * Ada W. Cardinall
Tales told in Togoland
Oxford University Press, 1931

- * Esteve Caseponce
Rondalles
Barcelona : Balmes, 1972

- * Blaise Cendrars
Cuentos negros para niños blancos
Madrid : Espasa-Calpe, 1983

- * Milciades Chaves
Mitos, tradiciones y cuentos de los indios chami
in *Boletín de Arqueología*, vol. I, tomo II. Bogotá, 1945

* André Cluir & Boubou Hama
Kangué Izé
Paris : La Farandole, 1974

Versió infantil de diverses rondalles bàmbara, totes les quals desenvolupen el tema de «el gran mentider».

* S. Comhaire-Sylvain
Les Contes Haïtiens
Bruxelles : Imprimerie Meester-Wetteren, 1938

* Lluís Constans
Rondalles
Banyoles : Imp. F. Granes, 1952

* *Contes du Nord-Cameroun*
Yaoundé : Clé, 1970

* Jean Copans & Philippe Couty
Cuentos populares africanos : cuentos wolof del Baol
Madrid : Fundamentos, 1980

* Shirley Deane
Talking Drums : from a village in Cameroon
London : John Murray, 1985

* Gregorio Del Olmo Lete
Mitos y leyendas de Canaán : según la tradición de Ugarit
Madrid : Cristiandad, 1981

* Massa M. Diabaté
Janjon et autres chants populaires du Mali
Paris : Présence Africaine, 1970

* Birago Diop
Les contes d'Amadou Koumba
Paris : Présence Africaine, 1961

* *Egyptian Myths, Tales, and Mortuary Texts*
Princeton : A. Anet, 1969

* Jacqueline Eid
Contes de l'Afrique Noire
Paris : C.P.I.P., 1983

* *The Epic of Gilgamesh*
Harmondsworth : Penguin Books, 1976

* Gabriel Evouna-Mfomo
Au pays des initiés : contes ewondo du Cameroun
Paris : Karthala, 1982
2 vols.

* Gabriel Evouna-Mfomo
Soirées au village
Paris : Karthala, 1980

François-Victor Equilbecq
Contes populaires d'Afrique
Paris : Maisonneuve et Larose, 1972

* *Fábulas africanas*
Madrid : Mundo Negro, 1990

* Samuel Feijóo
Cuentos populares cubanos
La Habana : Universidad Central de Las Villas, 1962
2 vols.

* Susan Feldman
African Myths and Tales
New York : Dell Publishing Co, 1963

* Ruth Finnegan
Limba stories and Story-telling
Oxford : Clarendon Press, 1967

* Leo Frobenius
El Decamerón negro
Madrid . Alianza Editorial, 1986

* Veronika Görög-Karady & Gérard Meyer
Contes bambara du Mali et du Sénégal Oriental
Paris : CNRS & Séminaire des Missions, 1974

* Giselle de Goustine
Contes sous la Croix du Sud
Paris : Maisonneuve et Larose, 1967

- * Marcel Griaule
Conversations with Ogotomelli
Oxford : Oxford University Press, 1965

- * Claude Guillet & Pascal Ndayishinguje
Légendes historiques du Burundi : les multiples visages du roi Ntare
Paris : Karthala, 1987

- * Mariano Herranz
En torno al fuego en las noches de Africa
Madrid : Mundo Negro, 1987

- * Frances S. Herskovits & Melville J. Herskovits
Dahomean Narrative
Witwatersrand University Press, 1931

- * B. Holas
Contes kono : traditions populaires de la forêt guinéenne
Paris : Maisonneuve et Larose, 1975

- * Georges Hulstaert
Contes mongo
Bruxelles : Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer, 1965

- * H. A. S. Johnston
A Selection of Hausa Stories
Oxford University Press, 1966

- * Romain Kassa Mouiri
Les contes bapunu
Libreville : Impriga, 1985

- * Lilyan Kasteloot
Le Mythe et l'Histoire dans la formation de l'empire de Ségou
in *Bulletin de l'IFAN*, T. 40, sér. B, numéro 3, 1978

Hi ha un article introductori sobre el tema interessant de les fronteres entre la literatura oral i la Història. Després aporta una transcripció molt detallada de la Història de Biton Kulibali, amb text bilingüe bàmbara/francès.

* Lilyan Kasteloot
Da Monzon de Ségou, épopée bambara
Paris : Fernand Nathan, 1972

Transcripció de les històries bàmbara de Biton Kulibali,
Ngolo Diarra, Monzon Diarra i Da Monzon, a partir de relats de
diversos informadors. Text només en francès.

* Patrice Kayo
Chansons populaires bamileke
Paris : Silex, 1983

* Jan Knappert
Mitologia africana : reis, déus, esperits
Barcelona : Barcanova, 1988

* Jan Knappert
Myths and Legends of the Congo
London : Heinemann, 1971

* C. Lacoste Dujardin
Le conte kabyle
Paris : F. Maspero, 1970

* P. Le Boul
Mystère et magie dans le conte togolais
in *Bulletin de l'enseignement supérieur*, numéro 4
Bénin, 1968

* Doris Lessing
Cuentos africanos
Madrid : Alianza Editorial, 1984, 1985 i 1987
3 vols.

* Jean-Paul Leyiman-Goye
Olende ou le chant du monde
Montréal : Beauchemin, 1976

* Jeanne de Longchamps
Contes malgaches
Paris : Erasme, 1955

* Francesc de S. Maspons i Labrós
Contes populars catalans
Barcelona : Barcino, 1952

- * John S. Mbiti
Akamba Stories
Oxford University Press, 1966

- * David Mc Kee
Negros y blancos
Barcelona : Altea, 1985

- * Gérard Meyer
Contes du pays malinké
Paris : Karthala, 1987

- * Gérard Meyer
Devinettes bambara
Paris : l'Harmattan, 1978

- * *Las mil y una noches*
Madrid/Barcelona : Ediciones 29, 1985
2 vols.

- * E. Mohammadou & Gérard Vieillard
Récits peuls (Macina-Kounari-Tòrodi)
Niamey : C.R.D.T.O. número 2, 1969

- * Charles Monteil
Contes soudanais
Paris : Leroux, 1905

- * Pedro Monteiro Cardoso
Folclore Caboverdiano
París : Solidariedade Caboverdiana, 1983

- * Georges Parrinder
African Mythology
London : Hamlyn, 1967

- * Charles Perrault
Contes
Paris : Lattès, 1987

- * André Raponda-Walker
Contes gabonais
Paris : Présence Africaine, 1967

* Arsène Roux & Abdallah Bounfour
Poésie populaire berbère
Paris : Centre National de la Recherche Scientifique, 1990

* Pierre Sallée
Gabon : chantres du quotidien / chantres de l'épopée
Paris : Ocora / Radio France, 1983

Disc de bona qualitat, a la cara B inclou diverses gravacions de nvet, del músic i recitador Akwe Obiang.

* Peter Seitel
See so that we may see
Bloomington : Indiana University Press, 1980

* Valeri Serra i Boldú
Aplec de Rondalles
Barcelona : Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981

* Charles Seydou
Silâmaka et Poullôri
Paris : A. Colin, 1972

Es tracta de l'epopeia dels peul. El text és unificat a partir de narracions fragmentàries. La publicació inclou tres discos amb la narració oral.

* Mamby Sidibe
Contes populaires du Mali
Paris : Présence Africaine, 1982

* Mamby Sidibe
Légende burlesque
in *Education Africaine*, número 21.
Paris, 1916

* Elinore Smith Bowen
Return to Laughter
New York : Anchor Press, 1964

* Ousmane Socé
Contes et légendes d'Afrique Noire
Paris : Nouvelles Éditions Latines, 1962

Llibre important, perquè s'hi recullen les principals de les llegendes africanes: hi podem trobar les de Tanor, Ham Bodedio, El Hadji Omar, Penda, Maïssa-Tenda Oueddj, Sara Ba, Silamakan i la llegenda de Ghana; quant a les rondalles, es tracta de faules d'animals similars a les d'altres reculls.

* Tchicaya U Tam'Si
Leyendas africanas
Palma de Mallorca : Olañeta, 1988

* J.M.C. Thomas
Contes, proverbes, devinettes ou énigmes, chants et prières ngbaka-ma'bo (République Centrafricaine)
Paris : Klincksieck, 1970

* R. S. Torroella
Cuatro cuentos del Africa Negra
Barcelona : Timun Mas, 1975

* Henri Trilles (R.P.)
Contes et légendes pygmées
Bruges/Paris : Desclée de Brouwer, 1935

* Henri Trilles (R.P.)
Proverbes, légendes et contes fang
in *Bulletin de la Société Neuchâteloise de Géographie*. vol. XVI, 1905

Dintre d'aquest recull, un dels clàssics de l'etnologia i de la literatura oral dels fang, cal fer un esment especial de tota la part dedicada a les llegendes sobre l'origen de la desigualtat entre negres i blancs: perquè reflecteixen una manera alienant de veure's que determinades associacions, i sobretot el *bwiti*, superaran amb una reinterpretació que dignificarà el paper original dels africans fins a equiparar-lo amb el dels europeus.

* Jacint Verdaguer
Rondalles
Barcelona : Il·lustració Catalana, 1905

* Jaume Vidal Alcover
Recull de llegendes
Barcelona : Dopesa, 1978

* P. Wolf

Un mvét de Zwé Nguéma : chant épique fang

recueilli par H. Pepper

Paris : Armand Colin, 1972

A partir del material recollit d'un contador i músic de nvet, el llibre transcriu una bona part de l'epopeia fang. La versió és força fragmentària, però la transcripció, molt fidel, fa que es tracti d'un llibre molt útil per comprendre el funcionament d'aquest gènere oral.

5.- ESTUDIS RELATIUS A LES LLENGÜES AFRICANES (incloses les de Guinea Equatorial):

* Isidoro Abad
Elementos de la gramática bubi
Madrid : Corazón de María, 1928

* P. Alexandre
Manuel élémentaire de la langue Bulu (Sud Cameroun)
Paris : Centre des Hautes Études d'Administration Musulmane,
1955

B. W. Andrzejewski
* *The development of a national ortography in Somalia and the modernization of the Somali language*
in *Horn of Africa*, vol. I, 1978
* *The Introduction of a National Ortography for Somali*
in *African Language Studies*, XV. London, 1974

Articles interessants des del punt de vista que el somali és de les poquíssimes llengües africanes que han assolit un estatus de llengua oficial única. El cas guineà queda lluny d'aquesta possibilitat i, doncs, del tema d'aquests estudis. Tot i així, moltes de les reflexions de l'autor es poden considerar útils com a pautes a seguir.

* Antonio Aymemí
Diccionario bubi-español
Madrid : Corazón de María, 1928

* Lorenzo Bacale
Vocabulario castellano-fang-euskera
Pasaia : s/ed., 1987

La disposició a tres bandes -amb la inclusió de l'euskera- es justifica pel lloc de l'edició, alhora residència de l'autor des del seu exili. Es tracta d'un vocabulari útil, el més modern dels que hi ha, però que no té en compte els intents de normalització del fang fets en els països de llengua oficial francesa.

* Natalio Barrena
Gramática annobonesa
Madrid : IDEA, 1957

* Julián Bibang Oyee
Curso de lengua fang
Malabo : Centro Cultural Hispano-Guineano, 1990

Tot i que es basa en estudis anteriors, l'obra de Bibang incorpora una concepció moderna de la lingüística bantu. En resulta l'estudi més fiable pel que fa a la descripció d'aquesta llengua, d'entre tots els publicats per autors relacionats amb Guinea Equatorial.

* abbé Boilat
Grammaire de la langue owolove
Paris : Imprimerie Impériale, 1858

* José Boixadera
Vocabulario Kombe-Español y Español-Kombe
6 llibretes manuscrites, sense datar

Aquest vocabulari es va trobar entre les coses que guardava el claretia P. Josep Boixadera (1902-1979). Suposant que ell en fos l'autor, caldria datar-lo probablement en el període 1929-1933, única època de la seva vida en què va viure en territori ndowe d'una manera permanent. Es tracta d'una obra que conté els errors de concepció típics en la majoria de missioners: manca de referències als grups nominals, categories gramaticals llatines, insistència en voler una correspondència biunívoca entre mots kombe i espanyols... Però per altra banda es tracta d'un vocabulari clar i útil, de manera que és el que he utilitzat més habitualment al llarg del meu treball. Dec la seva consulta als Claretians de Vic.

* Alfredo Bolados Cáster
Diccionario pamue ó fang - español
Sao Paulo : Typ. da Ave Maria, 1907

* Alfredo Bolados Cáster
Gramática pámue: idioma de lo más extendido en el golfo de Guinea i gran parte de Africa Ecuatorial
Barcelona : Imprenta Montserrat, s/d

* Justo Bolekia Boleká
Curso de lengua bubi
Malabo : Centro Cultural Hispano-Guineano, 1991

Obra feta amb criteris força moderns i a partir d'un coneixement aprofundit de la lingüística bantu. L'intent de l'autor sembla ser l'assoliment d'una mena d'harmonització entre els diversos dialectes de la llengua.

* R. P. J. Bonneau
Grammaire pounoue et lexique pounou-français
In *Mémoires de l'Institut d'Études Centrafricaines*, número
8. Brazzaville, 1956

* Amaat Burssens
*La notation des langues négroafricaines : signes
typographiques à utiliser*
Bruxelles : Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer, 1972

Utilitzat com a llibre de referència.

* Dr. Castex
*Vocabulaire comparé des principaux dialectes ayant
actuellement cours en Haut-Ogooué*
In *Bulletin de la Société des Recherches Congolaises*, número
26, 1938

* Armengol Coll
*Vocabulario en español y en los cuatro idiomas más comunes
de los indígenas de Fernando Póo y del Continente Español*
in *El misionero en el golfo de Guinea*
Madrid : Imprenta Ibérica, 1912

Els quatre idiomes de referència són el bubi (que l'autor
separa en bubi del nordoest i bubi del sudoest), el kombe, el
pàmue (fang) i el benga. Noti's la fragmentació del ndowe en dos
idiomes, el kombe i el benga.

* *Diccionario Español - Bubi*
s/ll : Amaika, s/d

* *Dictionary of the English and Benga Languages*
New York : Edward O. Jenkins, 1881

* Leoncio Fernández
Diccionario Español- Kômbé
Madrid : IDEA, 1951

* S. Galley
Dictionnaire Fang-Français et Français-Fang
Neuchâtel : H. Messeitler, 1964

* Carlos González Echegaray
Morfología y sintaxis de la lengua bujeba
Madrid : IDEA, 1960

* Malcolm Guthrie
The Bantu Languages of Equatorial Africa
Oxford University Press, 1953

Obra bàsica de referència, ofereix una panoràmica força àmplia de les llengües de la zona equatorial; tanmateix resulta més interessant la metodologia d'investigació que no pas els estudis concrets relacionats amb les llengües guineanes.

* Louise Homburger
Les langues négro-africaines et les peuples qui les parlent
Paris : Payot, 1947

Es tracta d'un estudi basat en criteris molt discutibles. El coneixement, tant de les llengües com dels pobles, parteix d'una posició de superioritat i de poc rigor.

* Maurice Houis
Anthropologie linguistique de l'Afrique Noire
Paris : Presses Universitaires de France, 1971

Llibre interessant i força descriptiu. Especialment recomanable en la mesura que presenta la situació de nombroses comunitats lingüístiques africanes en relació a d'altres llengües en posició més avantatjosa.

* Dell Hymes
Pidginization and Creolization of Languages
Cambridge University Press, 1971

Es tracta d'un recull d'articles sobre la qüestió, que no es circumscriuen gens als casos africans. Llibre útil per comprendre alguns mecanismes sociolingüístics que possiblement són aplicables al «pidgin english» fernandí de Malabo.

* Ferran Iniesta
El francès i les llengües negroafricanes
in *Afers Internacionals*. Barcelona, 1982

Iniesta presenta una perspectiva general de la situació de les llengües africanes a les antigues colònies franceses i belgues, molt documentada: tot partint de la comparació entre les polítiques anglesa i francesa en aquesta qüestió i després de fer un repàs a la tasca descriptiva que s'ha portat a terme, s'endinsa en temes importants, com ara l'oralitat i la presència del francès a l'escola, i conclou amb un estudi de les perspectives d'aquestes llengües.

* Ferran Iniesta

Poder i llengua a Madagascar : reflexions sobre la construcció del modern Fanjakana (Estat)
in *Studia Africana*, número 1. Barcelona : CEA, 1990

Tot partint d'un exemple atípic, un Estat amb una única llengua i amb una certa tradició escrita en aquesta llengua, Iniesta explica les contradiccions que presenta la seva adopció en la construcció de l'Estat modern i el conflicte que origina el contacte amb la llengua europea de la colonització. La relació del conflicte amb els diversos grups de poder tanca el cercle de l'explicació.

* Augusto Iyanga Pendi

Los nombres de los ndowe de Guinea Ecuatorial
València : Nau, 1991

El professor Iyanga aclareix, en un llibret força curt, diversos conceptes relatius a la manera de dir-se: nom propi, nom de referència, nom de salutació, motius i filiació; i acaba donant una llarga llista de noms ndowe.

* Harry Johnston

A comparative study of the bantu and semibantu languages
Oxford : s/ed., 1922

Una de les primeres obres de lingüística africana comparada. Resulta interessant, ultra el seu valor històric, perquè bona part de les llengües a què al·ludeix són de la costa occidental i central de l'Atlàntic.

* Joaquín Juanola

Primer paso a la lengua bubí
Madrid : Imprenta de A. Pérez Dubrull, 1890

* M. Carme Junyent

La classificació de les llengües i els seus problemes
in *Límits : revista d'assaig i d'informació sobre les ciències del llenguatge*, número 1. Barcelona : Empúries, 1986

A part de presentar nombrosos problemes teòrics pel que fa a la classificació de les llengües, l'estudi és útil perquè presenta i explica les principals tècniques que possibiliten aquella classificació. Junyent fuig de teories preconcebudes i adopta un mètode rigorosament lingüístic per a aquesta tasca.

* M. Carme Junyent
Les llengües d'Àfrica
Barcelona : Empúries, 1986

A banda d'un plantejament teòric consistent, el llibre és especialment útil perquè dona tota una colla d'arguments teòrics que sustenten allò que altrament només serien intuïcions: la igualtat i la dignitat de totes les llengües, bàsicament, i la necessitat de la normalització de les llengües africanes enfront de les llengües colonials europees.

* M. Carme Junyent
Les llengües del món : ecolingüística
Barcelona : Empúries, 1989

M'ha resultat interessant la part introductòria, especialment un capítol destinat a negar l'existència de les races. Una part final molt àmplia, destinada a parlar de la classificació de les llengües del món i a presentar-ne els principals grups, es fa menys llegidora, tret dels grups concrets que en un moment determinat poden interessar.

* R.P. (reverend pare) Lejeune
Dictionnaire Français-Fang : précédé de quelques principes grammaticaux sur cette même langue
Paris : Vicariat Apostolique des deux Guinées, 1892

* J. L. Mackey
The Benga primer, containing lessons for beginners; a series of frases; and a catechism
London : s/ed., 1855

* J. L. Mackey
A grammar of the benga language
New York : s/ed., 1885

* A. Marche
Vocabulaire mfan (ossyéba) dans Stanley Dark Continent
London: s/ ed., 1878
2 vols.

* Alfredo Margarido
Escrita, colonialismo e Estado
in *Studia Africana*, número 2. Barcelona : CEA, 1991

L'autor parteix de l'escriptura de l'oralitat, a l'època romàntica, per fer una breu Història de l'accés dels africans, especialment dels territoris ex-portuguesos, a l'escriptura i a la literatura. Clou l'estudi tot repassant el seu accés a les formes literàries més modernes i el seu paper social.

* L. Martrou (Mgr.)
La langue Fang et ses dialectes
Paris : Journal de la Société des Africanistes, t. VI, fasc.
2, 1936

* L. Martrou
Lexique Fan-Français
Paris : Procure Générale, s/d

* Robert Hamilton Nassau
Fanwe primer and vocabulary
New York : Edward O. Jenkins, 1881

* Salvador Ndong Esono
Gramática pamue
Madrid : IDEA, 1956

* Rafael Mª Nze Abuy
La lengua fan o nkobo fan
Barcelona : Claret, 1975

Escrita per l'anterior arquebisbe de Malabo. Reprèn la tradició de les antigues gramàtiques missioneres, sense aturar-se a aproximar la descripció lingüística als coneixements actuals ni tenir en compte la tasca dels lingüistes gabonesos i camerunesos. Tanmateix, ha estat un llibre útil per a molts fang, donat que -a manca d'altres possibilitats- molts hi han après a escriure en la seva llengua.

* Bienvenido Pereda
Compendio de gramática bubi
Barcelona : Lucet, 1920

* Gaspar Pérez & Lorenzo Sorinas
Gramática de la lengua benga
Madrid : Vicariato Apostólico de Fernando Poo, 1928

* Francisco Salvadó y Cos
Apuntes para las gramáticas benga y ambú
Madrid : Imprenta de A. Pérez Dubrull, 1891

* Société des Missions Evangéliques
Nten : fan oswa : premier livre de lecture en fang
Paris : Mission du Gabon, 1921

* pasteur Teisseres
Méthode pour apprendre l'Omyéné
Paris : Société des Missions Évangéliques, 1957

6.- ESTUDIS RELATIUS A GUINEA EQUATORIAL:

* Africa

Madrid : IDEA, 1942-1978

Amb el subtítol clarificador de *revista española de colonización* i fundada pel «generalísimo» Franco, només n'he pogut consultar la tercera època, que comprèn els anys esmentats. Es tracta de la revista mensual de l'*Instituto de Estudios Africanos*: molt més lleugera que els *Archivos* (vegeu infra), conté moltes notes d'actualitat i estudis molt més curts. Els autors són bàsicament els mateixos. Feia referència no solament a Guinea Equatorial, sinó també als territoris colonitzats del Marroc i Sàhara.

* Mariano Aguilar

Historia de la Congregación de Misioneros Hijos del I. Corazón de María

Barcelona : Librería de Montserrat, 1901

El llibre resulta especialment interessant perquè s'hi presenta la Història dels primers anys de la Missió claretiana, que pràcticament coincideixen amb els primers anys de la colonització de fet. Amb moltes fotografies, aporta també una gran quantitat de testimonis directes per part dels primers missioners.

* Heriberto Ramón Alvarez

Historia de la acción cultural en Guinea Española

Madrid : IDEA, 1948

L'aportació de l'autor, un dels més destacats dels africanistes espanyols de l'època de la colonització, parteix de la necessitat d'incorporar els habitants de Guinea a la civilització occidental. La seva, doncs, és una història de l'aculturació, de l'acció cultural espanyola, que justifica i magnifica, tot i que també en fa algunes crítiques interessants. Concedeix una importància especial a l'ensenyament i a l'escolarització-alfabetització com a mitjà d'incorporació a la nova cultura. És interessant la seva aportació de dades en aquests temes, i també la seva proposta -no atesa- de cara al futur.

* *Archivos del Instituto de Estudios Africanos*
Madrid : Instituto de Estudios Africanos (IDEA), 1947-1968

Creada a Madrid, aquesta revista, que va aparèixer des de l'any 1947 fins al moment de la descolonització de Guinea Equatorial, era una publicació oficial de l'Estat Espanyol destinada a estudis sobre les colònies africanes (inclosos els territoris marroquins). En general, i pel que fa a Guinea, hi predominen els estudis relacionats amb l'economia (cultius, explotació forestal...), els de la Història mitificada de la colonització (Argelejos, Iradier...) i els de geologia, fauna i flora. Els autors més clàssics dels estudis colonials hi són representats: Alcobé, Bonelli, Cencillo, Gómez Menor, Lombardero, Mateu Sempere, Nosti, Paniagua, Unzueta... sovint en articles que van ser la base de publicacions posteriors en forma de llibre (editats també per l'IDEA). Però també hi podem trobar aportacions força més interessants d'Heriberto Ramón Alvarez, Iñigo de Aranzadi, Luis Báguena, González Echegaray, August Panyella i Jordi Sabater, complementàries d'estudis prou més reeixits.

* Antonio Aymemí
Los bubis en Fernando Poo
Madrid : Dirección General de Marruecos y Colonias, 1942

Autor d'un diccionari de la llengua bubi, l'autor presenta en aquest llibre un recull dels articles que havia publicat al periòdic *La Guinea Española*. D'entre ells, cal destacar-ne el que porta el número LX, dedicat a la literatura bubi, on transcriu set rondalles. En general, es tracta d'un recull que aporta els estudis més seriosos que s'han fet sobre la cultura d'aquella illa, revaloritzats per l'obra posterior d'Amador Martín del Molino.

* Lorenzo Bacale
Visite Guinea Ecuatorial
Trinxerpe : s/ed., 1982

Publicació força superficial, destinada a donar una visió optimista i propagandística del país després del *golpe de libertad* d'Obiang Nguema. Hi ha un capítol dedicat a les festes i costums, on es fa al·lusió a qüestions de noces, circumcisió, defuncions, benedicció de la mà i d'altres aspectes, tots els quals tractats amb la mateixa superficialitat.

* Lorenzo Bacale
Visite Guinea Ecuatorial - 2ª parte
San Sebastián : s.p.i.

Es tracta d'una ampliació de la publicació anterior, escrita en el mateix to.

* Aurelio Basilio
La vida animal en la Guinea Española
Madrid : IDEA, 1952

Utilitzat com a llibre de referència.

Luis Báguena Corella
* *Toponimia de la Guinea Continental Española*
Madrid : IDEA, 1947
* *La toponimia pamue en la Guinea Continental Española*
Madrid : Aguirre impresor, 1940

Els estudis de toponímia solen aportar informació valuosa sobre gramàtica històrica i història de la llengua; aquests dos treballs, però, incorporen sistemes d'interpretació molt discutibles. Tanmateix, és important el moment en què van ser escrits, quan es portava a terme l'agudització d'una política de substitució dels topònims propis de Guinea per topònims de la metròpoli.

* José Luis Barceló
Perspectivas económicas del Africa Ecuatorial Española
Madrid : Ministerio de Comercio e Industria, 1947

Escrit en una època on la perspectiva colonial semblava que havia de ser eterna, aquesta obra ens presenta un cant a les possibilitats d'especulació i enriquiment fàcil a costa de treballadors i colonitzats, sustentat en el recolzament legal que el règim donava a aquestes activitats.

* Ciriaco Bokesa
Voces de espumas
Malabo : Centro Cultural Hispano-guineano, 1986

Llibre de poemes en llengua espanyola, força reeixit, contrasta amb la major part de les aportacions guineanes en aquest gènere.

* Th. Boteler
Viaje al Africa del Capitán Owen en los bacos Leven y Barracuta
in *Guinea Española*. Santa Isabel , 1961

Es tracta de la traducció d'un viatge fet per Boteler el 1830. En referència a d'altres cròniques de viatgers, té el mèrit que els integrants de l'expedició van conviure força amb la població negra -concretament de Fernando Poo- i que en presenta una imatge força positiva.

* José María Bueno Carrera
Nuestras tropas en Guinea
Madrid : Aldaba, 1990

Llibre curiós, basat en làmines fetes per l'autor on es reproduïxen tipus d'uniformes utilitzats per les tropes espanyoles al llarg de tota la colonització. Presentat com un petit llibre de regal, a banda de la curiositat que suposa veure uniformes antics és interessant perquè, alhora, fa un cert repàs de la presència militar espanyola a l'antiga colònia.

Recensió meua publicada a l'Avenç, número 158, abril de 1992, pàgina 79.

* A. Cabrera
Catálogo descriptivo de los mamíferos de Guinea Española
in Memorias de la Real Sociedad Española de Historia Natural, número 16. 1919

Utilitzat com a estudi de referència.

* J. M. Capdevieille
Tres estudios y un ensayo sobre temas forestales de la Guinea continental española
Madrid : IDEA, 1949

Igual que la majoria d'estudis d'aquesta època, es tracta d'estudis destinats a convèncer possibles futurs colons amb la idea que Guinea és un lloc d'on treure diner abundant, amb facilitat i rapidesa.

* *Casa de la Guinea Española : circular a nuestros asociados*
Barcelona : Casa de la Guinea Española, 1949, 1950 i 1951

Portantveu dels empresaris i comerciants amb interessos a Guinea, i principalment dels catalans, la «Casa de la Guinea» era un poder fàctic important, amb representació a totes les institucions colonials. Les seves circulars als socis inclouen informació interna, econòmica i legislativa.

* Mariano L. Castro & Mª Luisa de la Calle
Geografía de Guinea Ecuatorial
Madrid : Programa de Colaboración Educativa con Guinea Ecuatorial, 1985

Manual de Geografia fet amb criteris molt periclitats, ofereix una introducció superficial i sumària del país. Tanmateix, quan parla de geografia humana dona algunes notícies sobre Història de les diverses cultures, basant-se sempre en relats de procedència oral.

* Mariano L. Castro & Mª Luisa de la Calle
Origen de la colonización española de Guinea Ecuatorial
(1777-1860)
Universidad de Valladolid, 1992

Panoràmica de la pre-colonització espanyola del país, inclou notícies i informacions de totes les expedicions i viatges d'exploració fets abans de l'arribada dels claretians. Utilitza força material inèdit procedent d'una bona quantitat d'arxius.

* Manuel Cencillo de Pineda
El brigadier Conde de Argelejo y su expedición militar a Fernando Poo en 1778
Madrid : IDEA, 1948

Juntament amb Iradier, el comte d'Argelejos és la figura mítica de la Història de la colonització de Guinea, en part gràcies a treballs com ara aquest de Cencillo, que ja n'havia publicat un avenç al volum 6 dels *Archivos del Instituto de Estudios Africanos* (1948). Molt ben documentat, no atorga cap protagonisme als bubis de l'illa, que en tingueren prou; i presenta la figura del comte com una mena d'heroi indiscutible d'una expedició que, fet i fet, va fracassar.

* *Compendio de Geografía particular de la Guinea Española*
Barcelona : Librería y Tipografía Católica Pontificia, 1925

Llibre curiós, que vol fer una introducció a la geografia guineana amb el mètode de preguntes i respostes, fet pels missioners claretians. Les qüestions relatives a la cultura guineana ocupen una extensió notable, tot i que, com és lògic, hi són tractades des d'una òptica molt concreta.

* José Mª Cordero Torres
La descolonización : un criterio hispánico
Madrid : Instituto de Estudios Políticos, 1967

Llibre molt voluminós, que intenta fer una anàlisi de tot el procés de la colonització espanyola de Guinea com si l'objectiu principal des de l'inici hagués estat procurar-ne la independència. Escrit en el moment de l'autonomia i abans del referèndum constitucional, defensa totes les posicions oficials espanyoles (o, millor dit, les tesis que es van imposar en el sí del règim franquista d'entre les diverses opcions) que posteriorment van ser enderrocades en el període primerenc de la vida independent de Guinea.

* José Díaz de Villegas
La Guinea de Iradier y la de hoy
Barcelona : Casa de la Guinea Española, 1956

Tot partint d'informacions referides en els llibres d'Iradier, l'autor mira de demostrar l'avenç i el progrés que han suposat, per als territoris de Guinea, la colonització i l'evangelització. Cal destacar que la seva publicació es va deure als comerciants catalans amb negocis a la colònia.

* Raimundo José da Cunha Matos
Corografia historica das ilhas de S. Tomé e Príncipe, Anno Bom e Fernando Pó
S. Tomé : Imprensa Nacional, 1916

Interessant perquè es tracta d'una de les primeres aproximacions a l'illa. Tanmateix, la preocupació per la cultura dels seus habitants hi és molt escassa, i hi predominen les informacions de tipus geogràfic. Les al·lusions als costums i organització social dels annobonesos són gairebé intrascendents.

* *Evangelizadores de la Guinea Española*
Barcelona : Imprenta Pulcra, 1948

Obra de referència, inclou una llista i una biografia de tots els missioners claretians que van treballar a Guinea entre els anys 1883 i 1948.

* Leoncio Evita
Cuando los combes luchaban : novela de costumbres de la Guinea Española
Madrid : IDEA, 1953

González Echegaray assenyala en el pròleg que es tracta de algo distinto de los relatos inconexos y absurdos que algunos «morenos» seudointelectuales escriben. La novel·la, força ben escrita, té el mèrit d'haver estat la primera que un equatoguineà ha pogut veure publicada. La història que explica es centra en la lluita que un rei kombe, amb l'ajuda d'uns quants blancs, mena contra la introducció de la secta del bwiti en el seu territori. La zona de penetració de la secta seria la de Bolondo, al sud de l'estuari del riu Uolo; i s'hi identifica els seus membres amb els homes lleopard.

* *Exposición de culturas primitivas de la Guinea Ecuatorial*
Barcelona : Diputación Provincial de Barcelona, 1965

A partir d'una exposició presentada al Museu Arqueològic per part de l'Institut de Prehistòria i Arqueologia, el catàleg (noti's el nom de Guinea Equatorial malgrat ser anterior a la independència) ofereix una informació, escrita per diversos claretians, força extensa i documentada sobre les cultures guineanes en multitud d'aspectes. La cultura fang hi és representada d'una manera més àmplia.

* A. Eyinga
Introduction a la politique camerounaise
Paris : l'Harmattan, 1984

L'interès, pel que fa al meu tema, es redueix a la informació que s'hi dona sobre la relació que es va establir, als anys cinquanta, entre els moviments de resistència al poder colonial francès gabonesos i camerunesos i els independentistes guineans exiliats.

* Cristóbal Fernández
La Congregación de los Hijos del Inmaculado Corazón de María : compendio histórico de sus primeros sesenta y tres años de existencia (1849-1912)
Madrid : Cocusa, 1967

Dintre de la Història de la Institució Claretiana, que l'autor presenta solament a partir de documents, s'hi fa un repàs força exhaustiu a la tasca realitzada a Guinea en els primers anys de la Missió. Incideix especialment en el procés que va menar l'Institut a fer-se càrrec d'aquesta tasca.

* el Vicario Apostólico de Fernando Poo (Leoncio Fernández)
Memorias de un viejo colonial y misionero sobre la Guinea Continental Española
Madrid : El Misionero, s/d

Llibre de memòries que fa l'apologia de la tasca missionera dels claretians a Guinea. És especialment interessant el capítol XIII, dedicat als homes-lleopard.

* Josep Mª Folch i Torres
Africa Española : La Guinea. El Riff : situación, usos y costumbres, habitantes, fauna y flora de esas regiones
Barcelona : Establecimiento editorial de Antonio J. Bach, 1911

El llibre es divideix en dues parts, de les quals solament la primera fa referència a Guinea: al seu torn aquesta es divideix en dues parts més, la primera dedicada als territoris insulars i la segona als continentals. Folch repeteix força l'actitud, els raonaments i les fonts d'altres llibres de l'època: un desconeixement profund dels homes i dones de Guinea, basat en suposicions fantasioses, al costat d'una descripció geogràfica força minuciosa i un estudi de les possibilitats d'actuació. La mà dels missioners (n'esmenta diversos, especialment el P. Juanola) es nota molt, però també sembla evident que ha cercat informació entre els colons hisendats. L'aportació, lògica, és que Folch presenta tota la informació com una narració: el protagonista és un noi, l'oncle del qual ha anat a fer un estudi per al Govern a la colònia espanyola; i, en diversos lliuraments, va explicant les seves experiències al protagonista. En destaca també el silenci entorn de qüestions que, com ara la imposició lingüística espanyola, eren poc grates a la manera de pensar de Folch i Torres.

* Antonio García Trevijano
Toda la verdad : mi intervención en Guinea
Barcelona : Drente, 1977

Petit estudi que analitza des d'una visió molt concreta el procés d'autonomia i descolonització. Escrit amb la intenció de justificar una actuació fosca i impresentable al costat i en suport del dictador Macías Nguema, en resulta un llibre molt poc fiable.

* Catherine Gillard
La Guinea Ecuatorial de la mar
in *El Correu de la UNESCO*, número 68. Barcelona, 1984

A partir de la caracterització de Guinea Equatorial com a cruïlla, lloc de trobada i centre d'intervenció, l'autora fa una descripció històrica de la progressiva ocupació del litoral i de les illes guineanes per part dels navegants i expedicionaris europeus. Hi afegeix una panoràmica molt general de la situació actual.

* Encarnación Gómez Marín & Laureano Merino Cristóbal
Plantas medicinales de Guinea Ecuatorial
Malabo : Centro Cultural Hispano-Guineano, 1989

Utilitzat com a llibre de referència.

* Carlos González Echegaray
Estudios Guineos : Filología
Madrid : IDEA, 1959

Un clàssic de l'etnografia guineana, amb multitud d'elements que encara avui són punts de referència per als estudiosos. Conté una visió de conjunt de les llengües de Guinea i una descripció de les llengües baseke i fang.

* Carlos González Echegaray
Estudios Guineos : Etnología
Madrid : IDEA, 1964

Hi ha diversos capítols força relacionats amb la literatura oral: *Aportación al estudio de las canciones y danzas de la provincia española de Río Muni, Poesía en las canciones épicas de los bujebas, Rito y sentido de la Ivanga i Papel mitológico de los reptiles guineos.*

* Antonio González de Pablo
La secta del «Mbueti» o «Mbiti»
in *Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria*, vol. XIX. Madrid, 1944

L'autor dóna notícia de l'existència de la secta del *bwiti* a la Guinea Espanyola. En fa un repàs força superficial i poc documentat de les seves característiques. De fet es redueix pràcticament a fer una descripció de la jerarquització i d'alguns elements rituals, sense aprofundir-hi.

* Gregorio Granados
Páginas sueltas sobre la Guinea Española
Barcelona : Imprenta de Sucesores de vda. de J. Miguel, 1912

Militar de professió i destinat durant molt de temps a Guinea, l'autor presenta en aquest llibre un recull d'articles que abans havia publicat a *La Voz de Fernando Póo*. En general, els articles es refereixen a temes relacionats amb l'organització de la colònia i la majoria són de caràcter militar. Resulta interessant, donat que es tracta de l'època en què l'Estat Espanyol es disposava a ocupar militarment tot el territori continental que li pertanyia. És igualment interessant el fet que fonamenta la major part de les seves propostes en un estudi previ de les actuacions que, en circumstàncies similars i també en territori africà, havien portat a terme d'altres potències colonitzadores, sobretot França i Anglaterra.

* *La Guinea Española*

Es tracta d'una revista periòdica creada, impulsada i mantinguda pels missioners claretians des de la consolidació de les seves missions fins a la independència del país. La col·lecció més completa que he pogut consultar és la que conserven els mateixos claretians a la seva casa de Luba.

Hi són complets els anys 1910, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920, 1922, 1923, 1925, 1926, 1927, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1962, 1963, 1964, 1966, 1967, 1968 i 1969; també hi he pogut consultar alguns exemplars dels anys 1909, 1911, 1921, 1924, 1928, 1940 i 1952, que hi són incomplets.

En general, la línia que segueix la revista és molt oficialista, acostada en tot moment a les tesis colonialistes i governamentals, especialment al començament -quan, de fet, són els claretians els que inspiren aquelles tesis- i a l'època de l'autonomia i la descolonització. Tanmateix, una gran part dels articles tenen un caràcter gairebé intern, missional; i tot i que de tant en tant hi apareix algun article de caràcter etnogràfic, la informació que s'hi dona de literatura oral es limita a la transcripció d'unes poques narracions, cançons i refranys que apareixen d'una manera poc freqüent i irregular.

* Andrés Ikuga Ebombebombe
Epatakulako
mecanoscrit inèdit

Andrés Ikuga, primer ministre d'Hisenda de la Guinea independent, ha concebut aquesta obra com un compendi de la cultura ndowe. Les dades són nombrosíssimes, i es centren tant en la Història com en la llengua d'aquest poble. Tanmateix hi manca rigor metodològic i uns coneixements que permetrien emmarcar la llengua en el context bantu i la Història en uns paràmetres reals, que no es limitessin a voler identificar els detalls llegendaris amb interpretacions gratuïtes.

* Manuel Iradier y Bulfy
Africa; viajes y trabajos de la asociación euskara. La Exploradora; primer viaje : exploración del país de Muni, 1875-1877; segundo viaje : adquisición del país de Muni, 1884
Vitoria, s/ed., 1884
2 vols.

Narració dels dos viatges exploratoris d'Iradier. Interessant des del punt de vista històric, tanmateix parla poc dels pobles benga de l'estuari. Inclou molta informació de caire geogràfic i de propietat territorial, en una època en què la disputa fronterera amb França justificaria el segon dels viatges.

* Augusto Iyanga Pendi
Préstamos en la lengua ndowe de Guinea Ecuatorial
València : Nau, 1991

L'objectiu central del llibret és fer una llista de neologismes introduïts en la llengua ndowe a partir de préstecs procedents de llengües europees. El rigor lingüístic em sembla força discutible. Però l'interès de la publicació rau en la part introductòria on, per tal de donar un suport teòric al repertori en qüestió, l'autor dóna un resum històric força reeixit sobre la presència europea a la zona; mentre que es basa en la tradició oral per fer un perfil, també històric, del mateix poble ndowe.

* Augusto Iyanga Pendi
El pueblo ndowe : etnología, sociología e Historia
València : Nau llibres, 1992

Primera monografia dedicada íntegrament als ndowe. Iyanga, ndowe i professor a València, dedica bona part de l'obra a la Història del seu poble: i es basa en una interpretació conjectural de les llegendes d'origen, similar a la que utilitza Andrés Ikuga. Passa després a una descripció etnogràfica no gens actualitzada i poc sistemàtica, que no cerca una interrelació entre els aspectes diversos i no arriba a una descripció del sistema de creences, cosa que l'autor sembla voler evitar per tal de no haver de presentar una visió massa «primitiva» dels ndowe. La part més coherent és l'última, dedicada a la Història de les relacions dels ndowe amb d'altres pobles, que es basa d'una manera gairebé estricta en aportacions documentals bibliogràfiques i no pas en conjectures, hipòtesis i opinions poc fonamentades.

Recensió meua publicada a *l'Avenç*, número 163, octubre de 1992, pàgina 79.

* L. Janikowski
La isla de Fernando Poo : su estado actual y sus habitantes
in *Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid*, tom XXII,
1887

Fa una descripció força àmplia dels costums dels bubis, especialment pel que fa a l'organització político-social i a la religió. No parla gens de literatura oral.

* *Juicios militares y uso de la pena de muerte en Guinea Ecuatorial*

Londres : Amnesty International, 1987

Petit document sobre el tema indicat, el primer que va dedicar Amnistia Internacional a Guinea després del derrocament de la dictadura macista. Inclou informacions sobre la repressió exercida després dels intents de cop d'Estat de 1985 i 1986 i una sèrie de recomanacions al govern guineà.

* Max Liniger-Goumaz

Brève Histoire de la Guinée Équatoriale

Paris : l'Harmattan, 1988

Es tracta d'una visió molt sumària de l'evolució històrica del país, utilitzant solament informació europea i basant-se exclusivament en fets de caire polític (en l'accepció occidental del mot). És útil de cara a tenir una visió general d'aquesta mena d'Història, però té llacunes importants: l'economia i, sobretot, tot allò que no està directament relacionat amb la construcció de l'Estat. La part més minuciosa del llibre descriu la dictadura dels *dos Nguemes* (Macías i Obiang), amb la tesi fonamental que es tracta del mateix règim.

* Max Liniger-Goumaz

Guinée Equatoriale : de la dictature des colons a la dictature des colonels

Génève : les Éditions du Temps, 1982

S'hi dona una visió històrica de tot el procés de descolonització i les seves conseqüències. També s'hi fa una primera aproximació a la dictadura de Macías Nguema. La *Brève Histoire...* el completa molt més.

* Max Liniger-Goumaz

La Guinée Équatoriale : un pays méconnu

Paris : l'Harmattan, 1980

S'hi dona una visió general de la Història i la Geografia de Guinea. Escrit en forma d'enciclopèdia, amb entrades ordenades alfabèticament, és útil com a llibre de referència.

* Max Liniger-Goumaz

Historial Dictionary of Equatorial Guinea

Metuchen : Scarecrow Press, 1979

Obra molt similar a l'anterior, amb una bona part del material comú.

* John M. Lipski

El español de Malabo : procesos fonéticos/fonológicos e implicaciones dialectológicas

Malabo : Centro Cultural Hispano-Guineano, 1990

Estudi força detallat de l'espanyol que es parla a la capital guineana, gresol de migracions molt diverses. El llibre es cényeix molt als aspectes lingüístics sincrònics i descuida una mica els aspectes històrics que justifiquen una evolució peculiar de l'espanyol en aquell indret.

* Sebastián Llompart Aulet

Legislación del trabajo de los territorios españoles del Golfo de Guinea

Madrid : Dirección General de Marruecos y Colonias, 1946

Utilitzat com a llibre de referència.

* *Lo que es y lo que podrá ser la Guinea Española*

Barcelona : Tip. Claret, s/d (1931)

Publicació escrita pels missioners claretians, a la tasca dels quals es dedica un bon nombre de pàgines, la intenció del llibre és presentar de manera falaguera el país i les seves possibilitats de cara a afavorir-ne la immigració de colons: així, per exwemple, inclou un estudi sobre el cost aproximat d'una finca de cafè. Capítol relativament interessant sobre etnografia. El millor de la publicació és un gran desplegament de fotografies i gravats

* M. López Vicario

En Guinea Ecuatorial : historiando sus venturas y desventuras

s.p.i.

Fa una presentació general del país després del derrocament de Macías Nguema. En el capítol intitulat «Mitologías y leyendas» transcriu set rondalles, de les quals no indica la procedència, set llegendes mítiques dels bubi i un petit refranyer fang.

* Lidia Loza

La Guinea expropiada

in *El Observador*, 20 de novembre de 1991

El primer viatge d'un president de govern espanyol a Guinea Equatorial (Felipe González, 20-11-91) va provocar l'aparició de tot de reportatges sobre el país a la majoria de periòdics de la Península. D'entre tots ells, aquest em sembla força interessant: és l'únic treball que conec que planteja el tema de les expropiacions portades a terme pels governs guineans de béns de ciutadans catalans que van haver de fugir després de la independència.

* Francisco Madrid

La Guinea incógnita : vergüenza y escándalo colonial

Madrid : España, 1933

En uns moments en què la puixança de la colònia comença a ser notable, i posteriorment a la total dominació del territori, el llibre és una mena d'al·legat a l'espanyolitat de Guinea i a la necessitat, per part de les autoritats metropolitanes, de fer-hi unes inversions que ja s'endevinen rendibles.

* Ricardo Majó Framis

Las generosas y primitivas empresas de Manuel Iradier Bulfy en la Guinea Española : el hombre y sus hechos

Madrid : IDEA, 1954

L'autor fa un recorregut per les dues expedicions d'Iradier, tot partint d'una documentació que podria ser més exhaustiva. Dóna molt poca informació sobre les cultures guineanes de l'època i es centra en els fets més estrictament relacionats amb les expedicions.

* Domingo Manfredi Cano

Ischulla : panorámica lírica de las costumbres, tradiciones y arte populares de los bubis de Fernando Poo

Madrid : IDEA, 1950

Recull de creacions de l'autor entorn de temes molt diversos relatius a la societat bubi. La majoria de referències són glossades sense massa explicacions; es dóna per descomptat que el lector ja coneix de què es tracta.

Amador Martín del Molino

* *Bisila la gran madre*

Madrid : Biblioteca de Cultura Guineana, 1978

(edició ciclostilada)

* *La figura del abba en la religión de los bubis*

Madrid : IDEA, 1956

* *La religión de los bubis*

Madrid : s/ed., 1984

1ª parte: *creencias*

2ª parte: *ritos*

(edició ciclostilada)

* *Rupe el creador*

Madrid : Biblioteca de Cultura Guineana, 1979

(edició ciclostilada)

A partir d'estudis realitzats abans del 1968, data de la independència, i en forma de petits llibrets, el claretia pare Martín hi dóna a conèixer els trets generals de la religió bubi. Es tracta de petits treballs de divulgació que tracten els temes d'una manera molt resumida; i que culminen en el llibre següent, on apareixen treballats amb molta més extensió i profunditat.

* Amador Martín del Molino
Los bubis : ritos y creencias
Malabo : Centro Cultural Hispano-Guineano, 1989

Es tracta d'un llibre exhaustiu, que recupera la bibliografia guineana més aprofitable d'abans de la independència (Tessman, Aymemí i Juanola, sobretot) i organitza l'enorme quantitat de material recollit per l'autor en les seves investigacions sobre el terreny. Organitza tot això en seqüències jeràrquiques, de major a menor importància, tot fixant una cosmogonia complexa, que queda reflectida amb rigor i detall. El material, aprovat pels grans sacerdots de l'illa, conforma una mena de teologia de la religió bubi, més propera de les inquietuds dels grans iniciats que dels personatges ordinaris. La literatura oral que utilitza, bàsicament mites i llegendes d'origen, actua com a aglutinador en la majoria dels temes.

* Francisco Martos Avila
Indice legislativo de Guinea
Madrid : Instituto de Estudios Políticos, 1944

Utilitzat com a llibre de referència.

* *Memoria de las Misiones de Fernando Poo y sus dependencias*
Madrid : Imprenta de A. Pérez Dubrull, 1890

Escrita molt poc després de les primeres expedicions claretianes, és molt resumida pel que fa a les dades d'aquestes expedicions; en canvi, no s'estalvia gens d'explicitar la filosofia, la manera de pensar dels missioners davant d'una tasca que consideraven alhora religiosa i patriòtica.

* Mª Dolores Moreno Medina
El bosque de Guinea Ecuatorial
Malabo : Centro Cultural Hispano-Guineano, 1990

Utilitzat com a llibre de referència.

* José Antonio Moreno Moreno
Formas de antropofagia en los territorios españoles del Golfo de Guinea
in *Archivos del Instituto de Estudios Africanos*, número 17.
Madrid, 1951

Moreno parteix d'una premissa que no demostra en cap moment: la importància quantitativa de costums antropofàgics a Guinea. Per a això es basa en processos judicials portats a terme a Bata i a Malabo, cosa que dóna al llibre un interès especial. Aviat, però, es centra en l'explicació, a la seva manera, de la secta del bwiti, de la qual dóna alguna informació interessant; tot i que acaba situant-la, amb motiu d'un procés concret, només en el terreny de l'antropofàgia.

* José Antonio Moreno Moreno
Reseña histórica de la presencia de España en el Golfo de Guinea
Madrid : IDEA, 1952

Obra força útil pel seu caràcter sumari: és una mena de resum de la colonització espanyola, prenent com a punt de referència, sobretot, la legislació existent sobre el tema.

* Joaquín J. Navarro
Apuntes sobre el estado de la costa occidental de Africa y principalmente de las posesiones españolas en el golfo de Guinea
Barcelona : Imprenta Nacional, 1859

Tinent de navili del Vasco de Gama, que el 1858 havia traslladat la primera expedició dels jesuïtes a Fernando Poo en un intent de colonització que duraria més de deu anys, el llibre de Navarro transmet un gran optimisme, d'acord amb l'èxit inicial de la Missió. Una bona part del seu escrit es centra en demostrar la viabilitat i la conveniència de viure en aquell indret, que aleshores encara estava considerat com a insalubre, possiblement de cara a la possible instal·lació de comerciants espanyols. Cal situar el llibre en un context d'oposició a la presència anglesa a Clarence, la futura Santa Isabel.

* Donato Ndong-Bidyogo
Antologia de la Literatura guineana
Madrid : Editora Nacional, 1984

A partir dels dos grans gèneres literaris, lírica i narrativa, Ndong presenta una mena de «qui és qui» de la literatura guineana escrita en espanyol. Representa l'estudi més complet que s'ha fet sobre el tema.

* Donato Ndong-Bidyogo
España y Guinea (1958-1968)
In *Siglo XX : Historia Universal*, número 28. Madrid : Historia 16, 1983

A partir de la Llei de Terrenys i de la vaga del seminari catòlic de Banapà, l'autor intenta fer una evolució del que ell anomena nacionalisme guineà. De fet, la major part del treball és una panoràmica força reeixida entorn del naixement dels principals partits polítics que es van formar a l'època, amb una anàlisi de la seva actuació respecte de l'assoliment de la independència; el treball es clou amb una àmplia ressenya de les activitats de Francisco Macías Nguema fins a la seva presa del poder.

* Donato Ndong-Bidyogo
Historia y tragedia de Guinea Ecuatorial
Madrid : s/ed., 1977

El llibre fa una anàlisi del procés de descolonització del país, força lúcida, i dóna una visió molt equilibrada de la dictadura de Macías Nguema. Cal fer notar que l'autor, periodista exiliat a Madrid i actualment resident a Malabo, era un dels intel·lectuals de la Resistència guineana més acreditats, i en recull les tesis més importants. La utilitat del llibre rau també en el fet que aporta una gran quantitat de literatura oficial, especialment la relativa a la legislació colonial.

* Donato Ndong-Bidyogo
Las tinieblas de tu memoria negra
Madrid : Fundamentos, 1987

Novel·la d'una qualitat notable, molt superior a l'acostumada en els autors guineans en llengua espanyola. Ressegueix la contradicció interna del protagonista, que ha rebut una educació occidental i catòlica, enfront de les creences tradicionals que va revaloritzant.

* Jesús Ndong Mba-Nnegue
Los fán : cultura, sociedad y religión
Madrid : s/ed., 1985

Dintre del seu estudi, Jesús Ndong proposa una tipologia de la literatura oral molt discutible: considera grups de gèneres de caràcter pedagògic, fórmules diverses, gèneres rítmics i narracions. També dedica un capítol a la iniciació fang: la presenta d'una manera general, sense concretar ni explicar els ritus; aporta algunes fórmules i aclareix el paper central de la circumcisió en el ritu de maduresa.

* *Negociación con Francia para celebrar un tratado de límites entre las posesiones españolas y francesas en la costa occidental de Africa*

In Documentos presentados a las Cortes en la legislatura de 1900 por el ministro de Estado (marqués de Aguilar de Campo)

Madrid : Est. Tipográfico «Sucesores de Rivadeneyra», impresores de la Real Casa, 1900

Inclou un resum de les negociacions de fronteres i, sobretot, els dos mapes confeccionats per la comissió de límits, hispano-francesa, creada com a conseqüència d'aquella negociació.

* Gustau Nerín

Guinea Equatorial : Història en blanc i negra : estereotips sexo-racials i relacions sexuals interracials a la Guinea Equatorial, 1843-1992

Memòria de llicenciatura (UB, Facultat de Geografia i Història, Departament d'Antropologia Social i Història d'Amèrica i Àfrica), juny de 1992, inèdita

Estudi de to i estil radicalment diferents a la literatura històrica clàssica sobre Guinea. Es tracta d'un treball reeixit, atractiu i ben documentat en què l'autor ressegueix les característiques de les relacions sexo-racials a la Guinea Equatorial al llarg de la Història, tot fent una crítica exhaustiva i lúcida tant del colonialisme espanyol com de la literatura que el va sustentar. Potser l'aportació més interessant de Nerín consisteix en fer veure com a finalitat última de l'obra missionera, administrativa i colonial no pas un atac a la manera tradicional d'entendre la sexualitat dels guineans sinó més aviat a la seva estructura familiar i social; i com una imposició d'un model familiar adaptat a les necessitats productives de la metròpoli.

* Teodoro Obiang Nguema Mbasogo

Guinea Ecuatorial, país joven

Malabo : Ediciones Guinea, 1985

L'actual president de Guinea dóna, al llarg del llibre, una mena de testimoni personal de l'evolució del país des de la descolonització fins després de l'anomenat «cop de llibertat». La neutralitat, doncs, tant respecte de la pròpia actuació com de la dels altres, no existeix. Tanmateix, aporta una gran quantitat de textos legislatius de tot aquest període.

* José Manuel Novoa Ruiz

Guinea Ecuatorial : historia, costumbres y tradiciones

Madrid : Expedición, 1984

Llibre «de regal», basat en la quantitat i qualitat de les fotografies, que centren tot el llibre. El text aporta solament una visió molt general del país fins al darrer capítol. Aleshores l'autor centra la seva aportació en el món dels esperits, i en resulta una introducció, també general però clara, d'aquest qüestió, capital en la meua investigació, tot i que en parlar de les societats iniciàtiques introdueix un seguit d'afirmacions inexactes.

* Maria Nsue Angüe

Ekomo

Madrid : Universidad Nacional de Educación a Distancia, 1985

Es tracta de la primera novel·la escrita per un autor guineà després de la dictadura macista. Nsue no renuncia a emprar-hi un espanyol incorrecte, reflex del que es parla entre els fang. El tema de la novel·la és l'entrada del món dels blancs a la seva cultura; tema que desenvolupa mitjançant un personatge, Nnanga, que en la recerca de la fidelitat, descobrirà un món de misteris i, finalment, la llum.

* Rafael Me Nze Abuy

Familia y matrimonio fan

Madrid : Guinea, 1985

En el seu llibre, l'anterior arquebisbe de Malabo mira de fer una recopilació de costums i normes que regeixen el matrimoni tradicional dels fang. El rerafons ideològic en limita fortament l'esforç, donat que posa de relleu sobretot aquells aspectes més propers a la normativa catòlica.

* Constantino Ocha'a Mve Bengobesama

Tradiciones del pueblo fang

Madrid : Rialp, 1981

D'entre una documentació força abundant i ben trenada, m'ha estat especialment útil tot un capítol, el dinovè, on estudia la picaresca: una bona part està dedicat al personatge de Beheme (Biom, segons la transcripció de l'autor), protagonista de moltes rondalles fang, i a l'anàlisi del seu paper.

* Augusto Panyella

Esquema de etnología de los fang ntumu de la Guinea Española

Madrid : IDEA, 1959

Més que no pas d'un estudi lineal, es tracta d'un recull d'aspectes molt diferents referits als fang ntumu. Hi ha poques referències a la literatura oral, la majoria de les quals relacionades amb el «nvet», i encara hi són molt de passada. Tanmateix, és força interessant el capítol dedicat a «la cultura espiritual de los fang ntumu», que aclareix força els diversos éssers sobrenaturals presents en aquella cosmogonia.

* Augusto Panyella & Jorge Sabater Pi
Los cuatro grados de la familia de los fang de la Guinea Española, Camarones i Gabón
in *Archivos del Instituto de Estudios Africanos*, volum IX,
número 40. Madrid, 1957

Els autors presenten les característiques de l'estructura familiar i social dels fang, que estableixen en quatre graus: la família, la gran família, el llinatge i l'estirp, tots ells agrupats sota el concepte general de *aiong*. Innovador en el seu moment, ha esdevingut un article clàssic en la bibliografia guineana.

* A. Panyella & R. Sabater
Esquema de antroponimia fang
Madrid : IDEA, 1955

A banda del treball de recerca antroponímica, resulta molt interessant l'estudi dels autors sobre els sistemes de designació de persones entre els fang i la seva relació amb diverses creences i costums.

* Louis Perrois
La statuaire fan : Gabon
Paris : Orstom, 1979

L'autor presenta una visió general de l'art estatuari dels fang del Gabon mitjançant un estudi de multitud de peces. A l'aparell introductori es centra especialment en la figura del bier.

* Louis Perrois & Marta Sierra Delage
L'art fang de la Guinea Equatorial
Barcelona : Fundació Folch & Polígrafa, 1991

En una introducció brillant, Louis Perrois desfà la interpretació de l'art africà com a expressió artística primitiva i situa l'art fang en la perspectiva general de l'art africà. Després, i partint d'una explicació dels ritus i creences dels fang, explica la posició central del *bieri* en la seva estatuària i en general en el seu art. Marta Sierra clou la presentació tot intentant un estudi de les migracions a partir de documentació espanyola. La segona part il·lustra la primera amb una bona quantitat de fotografies de qualitat excel·lent; s'hi acompanya una descripció acurada i minuciosa de cada peça.

Recensió meva publicada a *l'Avenç*, número 160, juny de 1992, pàgina 79.

* *Poetas guineanos en el exilio*
Documentos U.R.G.E., s.p.i.

El recull no té gaire valor, tret del testimonial: es tracta d'un document, basat en una poesia realista amb pocs exemples de qualitat, que cal inscriure entre els elements propagandístics dels cercles d'exiliats de l'època de Macías Nguema.

* Tomás L. Pujadas
La Iglesia en la Guinea Ecuatorial
Madrid : Iris de Paz, 1968
vol. I: Fernando Poo

Escrit a les acaballes de la colonització espanyola, el llibre fa un repàs molt documentat de la Història de l'Església Catòlica a l'illa, que l'autor pretén equivalent a la Història de la colonització. El punt de vista és favorable al procés colonitzador i a la posició que hi va tenir l'Església, però està escrit amb rigor. És especialment interessant un capítol, «El pueblo bubi», on es fa una descripció de la religió tradicional de l'illa.

* Tomás L. Pujadas
La Iglesia en la Guinea Ecuatorial
Barcelona : Claret, 1983
vol. II: Río Muni

Continuació de l'anterior, és igualment interessant de llegir per la postura de l'autor, de simple panegíric de tot allò que van fer els missioners i condemna de tot allò que s'hi va oposar. Això sí, sense oblidar res. Conté una descripció força detallada del començament de la dictadura macista, i una bibliografia força completa de la tasca editorial dels missioners.

* Luis Ramos-Izquierdo y Vivar
Descripción geográfica y gobierno, administración y colonización de las Colonias Españolas del golfo de Guinea
Madrid : Imprenta de Felipe Peña Cruz, 1912

Antic sots-governador de Bata i governador general de les Colònies, l'autor presenta una obra molt similar a d'altres de la mateixa època i mena d'autor: mira d'explicar la situació dels territoris i esbossa un pla perquè en el futur es desenvolupin més. Potser el més remarcable és una aportació interessant d'estadístiques i fotografies.

* Luis de la Rasilla
La cooperación con Guinea entre el silencio y la desesperanza
in *Razón y Fe*, número 1063. Madrid, 1987

Crítica a l'organització de la Cooperació Espanyola a Guinea Equatorial, escrita en un període de renovació dels seus principis d'actuació. Potser la implicació personal de l'autor la fa exagerada, però les línies generals en són molt vàlides.

* *Resumen Estadístico del Africa Española*
Madrid : Dirección General de Plazas y Provincias Africanas & Instituto de Estudios Africanos, diversos anys

El primer es refereix a l'any 1954; en va sortir un altre referit al 1957 i, a partir de 1959 s'agrupen per biennis (fins a la Independència). A banda de la informació que donen, d'interès relatiu per al meu treball, resulta interessant la manera com es classifica la realitat convertible en estadística (per exemple, les malalties ateses) i el to dels poquíssims comentaris que hi apareixen.

* Francisco del Río Joan
Africa Occidental Española (Sáhara y Guinea)
Madrid : Imprenta de la «Revista Técnica de Infantería y Caballería», 1915

Comandant de l'exèrcit, l'autor va ser comissionat pel govern de Madrid per tal que realitzés una visita d'inspecció a les obres públiques que, des del 1911, s'estaven portant a terme al Sàhara i a la Guinea. La visita, de dos mesos, es va fer l'any 1914 i el llibre n'és la memòria redactada amb posterioritat. Resulta interessant, però es cénnya d'una manera gairebé exclusiva al tema de la visita: l'estat de les diverses obres públiques endegades i dels projectes previstos. Respecte d'això dona una informació abundosa i que sembla fiable.

* Jordi Sabater i Pi
La estatuaria «fang»
in *Revista del Departamento de Historia del Arte* de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, número 3-4. Barcelona, 1977

L'autor comença fent una aproximació a l'art africà general, dintre del qual emmarca l'art fang, que també relaciona amb el culte als avantpassats. Finalment estudia la morfologia de les estàtues fang, els estils tradicionals i les tècniques d'execució de les escultures.

* Jordi Sabater i Pi & J. Oriol Sabater i Coca
Els tatuatges dels fang de l'Àfrica Occidental : art, simbolisme i biologia en una manifestació artística poc coneguda
Barcelona : Ajuntament de Barcelona (Museu Etnològic), 1992

El llibre es centra en la presentació d'una col·lecció irregular de dibuixos de tatuatges pertanyents a individus fang (ntum, okak i fang-fang) realitzats entre 1950 i 1957. L'aparell introductori és interessant, però molt curt. Obra d'interès molt especialitzat, resulta poc útil fora del seu àmbit perquè no relaciona els tatuatges amb d'altres aspectes de la cultura fang.

Recensió meua publicada a *l'Avenç*, número 162, setembre de 1992, pàgina 63.

* Andrés Manuel Sánchez Gil
Guinea, triste historia colonial
in *Historia 16*, any XII, número 134, juny de 1987

Article molt extens, que presenta un resum de la Història de Guinea Equatorial. Sembla un treball precipitat i mal documentat -excepte pel que fa a la darrera etapa colonial- que presenta una visió apocalíptica de l'experiència colonial, que està farcit de prejudicis contra els fang, i que es basa exclusivament en la Història d'Espanya a Guinea. A destacar la divisió dels períodes de la Història de Guinea que estableix, i també la recuperació de la importància doctrinal, al començament de la colonització, del *Primer Congreso de Geografía Colonial y Mercantil* de 1883.

* Jesús de la Serna Burgaleta
El niño guineano : estudio antropométrico y psicotécnico del niño negro
Madrid : IDEA, 1957

Seguint les pautes de bona part de la bibliografia colonial espanyola, l'autor es dedica a fer diversos estudis antropomètrics i psicotècnics, en aquest cas amb nens. Amb els resultats de sempre, que tendeixen a voler demostrar una inferioritat dels afectats per aquests estudis en relació als seus corresponents metropolitans.

* Marta Sierra Delage i d'altres autors

La danza ivanga en Guinea Ecuatorial : manifestación cultural de los kombe

In *Estudios Africanos : revista de la Asociación Española de Africanistas*, vol. II, número 2/3. Madrid, 1986

Marta Sierra ens presenta els estudis fets en un dels seminaris de l'*Asociación Española de Africanistas*, dedicat a la ivanga dels kombe. En aquest treball, mira d'establir una certa Història de la dansa a partir de la seva importació dels mitsogo gabonesos; i, sobretot, fa una descripció minuciosa dels elements que hi intervenen: els personatges i els objectes. Acaba intentant esbrinar el sentit de la dansa i de les seves absències en determinades zones i moments històrics; i n'aporta una transcripció, tant del text com del ritme i de la música. Estableix diverses vegades relacions entre la ivanga i el *ndjembe*, però només arriba a acceptar-ne una certa identificació quan es refereix a l'illa de Corisco.

* tinent Sorela

Les possessions espagnoles du Golfe de Guinée : leur présent et leur avenir

Paris : A. Lahure, 1884

L'aparició del llibre coincideix pràcticament amb l'inici de les Missions claretianes (a les quals l'autor no es refereix) i de la colonització de fet. L'autor fa una presentació exhaustiva del país, tot partint d'una informació molt deficient. Insisteix sobretot en les possibilitats d'explotació econòmica; i presenta els bubi com a éssers inferiors, salvatges i violents.

* Luis Trajeda Incera

Los pamues de nuestra Guinea

Madrid : IDEA, 1946

És un treball d'investigació força interessant, centrat en l'estudi del dret consuetudinari dels fang. El treball de camp es redueix a unes poques zones de la Regió Continental, però la sistematització resulta atractiva.

* José Valero y Belenguer

La Guinea Española : en el continente y en las islas Corisco y Elobays

in *Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid*, tom XXXI, 1891

Inclou unes notes sobre costums dels fang i una cançó genealògica.

* Antonio de Veciana Vilaldach
Los bujeba (bisió) de la Guinea Española
Madrid : IDEA, 1957

És un recull d'estudis antropomètrics d'aquest poble de la Regió Continental, anomenat «semiplayero» en l'argot colonial.

* Antonio de Veciana
La secta del bwiti en la Guinea Española
Madrid : IDEA, 1958

Es tracta d'un llibre petit, 60 pàgines, on Veciana exposa el resultat d'una petita investigació sobre la secta fet el 1954. Interessant, doncs, des del punt de vista històric, sobretot perquè deixa de banda qualsevol possible interpretació i es limita a una descripció força detallada. Els temes referits són les llegendes d'origen i de creació, la iniciació, el temple i alguns ritus.

* Miguel Zamora Lobach
Noticia de Annobón : su Geografía, Historia y costumbres
Madrid : Publicaciones de la Diputación Provincial de Fernando Poo, 1962

A banda de les qüestions geogràfiques i històriques de caire general, s'hi transcriuen les llegendes d'Alé d'Apoto i la del rei del mar i Mê Mahí; també diverses rondalles que tenen per protagonista Adel-Naxiolo (interpretat com «el dimoni»).

* M. de Zarco
Actuación de los misioneros españoles en la cuestión del Muni
Madrid : IDEA, 1960

Obra molt curta, fa un repàs de les primeres actuacions dels missioners claretians enfront de les autoritats religioses franceses i emmarca la fundació de les primeres missions claretianes al continent en funció dels drets territorials espanyols.

7.- ESTUDIS I RECULLS DE LITERATURA ORAL DE GUINEA EQUATORIAL:

* *Africa 2000*

Revista de cultura creada el 1987 pel «Centro Cultural Hispano-Guineano» de Malabo. Adreçada a africanistes, la seva temàtica és relativament variada, tot i que es centra força en Guinea Equatorial. Tots els números inclouen transcripcions de relats orals equatoguineans, bàsicament llegendes i rondalles.

* Heriberto Ramón Alvarez
Leyendas y mitos de Guinea
Madrid : IDEA, 1951

Es tracta del primer recull important de literatura oral, i el més ampli que es va fer a l'època colonial. Inclou relats i proverbis de totes les cultures guineanes, amb una certa preeminència de la fang (que Alvarez encara anomena pamue) i amb nombroses confusions de gènere. Alguns dels contes i llegendes que presenta són rondalles del cicle de Ndjambu. Acaba el llibre amb un apartat de costums i creences, força interessant perquè aporta informacions de fa quaranta anys, però també amb algunes confusions: per exemple, la consideració de la creença en l'evú com una secta secreta.

* Iñigo de Aranzadi
La adivinanza en la zona de los ntumu : tradiciones orales del bosque fang
Madrid : IDEA, 1962

Allò que m'ha resultat més interessant d'aquest llibre és el recull d'un total de sis-centes trenta-sis endevinalles: un corpus interessant, sobretot per tal de reafirmar continguts que apareixen a les rondalles.

* Iñigo de Aranzadi
El tambor
Malabo : Centro Cultural Hispano-Guineano, 1990

Llibre bonic, il·lustrat per Eva Alcaide. Presenta una sola rondalla fang, que dona -lògicament- títol al llibre. En fa una versió molt elaborada i hi afegeix un estudi lingüístic força acurat, amb la transcripció fonètica i una versió en ortografia fang espanyolitzada.

* Julián Bibang & Jesucristo Riquelme
Introducción a la literatura fang
in *Africa 2000*, número 4. Malabo, 1987

Els autors donen, en un llarg article, una panoràmica general de la literatura oral fang. El que resulta més interessant és la tipologia de gèneres que presenten: proverbis, endevinalles, jocs lingüístics, faules, rondalles, llegendes, relats èpics, cançons i representacions.

* sir R. Fr. Burton
Proverbial sayings and idioms in the Mpangwe
London : Tongue, 1865

Llibre curiós, bàsicament per la seva antiguitat i perquè representa una recopilació feta abans que la colonització espanyola fos efectiva. La llista de proverbis és llarga i força exhaustiva, però queda el dubte de saber si realment no hi barreja elements procedents de cultures més properes a la costa, donada la dificultat de penetració en el territori. No queda clara la diferenciació entre proverbis i frases fetes.

* Tomás Crespo
El juglar fang, primera figura literaria
in *Guinea Española*, número 59. Santa Isabel, 1962

Article força curt, serveix solament com a introducció a la figura de l'iniciat al nvet. En fa un petit estudi a partir de contactes personals i dona alguns textos interessants.

* *Cuentos y leyendas de Guinea : Antología*
Documentos URGE, s.p.i.

Publicats pel Grup Cultural d'aquest moviment opositor, el recull presenta nou relats pertanyents a la narrativa oral guineana. D'entre ells n'hi ha dos, *La mujer de aceite* i *Nchambu y Yakatigo*, aquest darrer classificat com a llegenda, que tenen Ndjambu com a protagonista. De fet, però, tots els documents estan copiats del llibre d'Heriberto Ramón Alvarez, que no es cita.

* Mª Cristina Djombe Djangani
Rombe, animal-guía de los ndowe
in *Africa 2000*, número 5. Malabo, 1986

L'autora presenta la llegenda de l'animal totèmic dels ndowe en el context de la llegenda d'origen del seu poble. En forneix una interpretació historicista, en la línia de les tesis d'Andrés Ikuga.

* *Ébano*

Periòdic mensual que va aparèixer a l'època de l'autonomia; després de la independència la seva aparició va ser esporàdica, i se n'ha reprès la publicació el 1990. Durant la seva primera època incloïa gairebé sempre transcripcions de textos narratius orals.

* L. Fernández Galilea

Refranero combe

in *La Guinea Española*, números 342, 358 i 374. Malabo, 1957-1958

Es tracta de tres llistes no massa llargues de proverbis, sense cap mena d'estudi.

* Manuel Fernández Magaz

Cuentos en el abaá

Malabo : Centro Cultural Hispano-Guineano, 1987

Recull de 45 rondalles guineanes, gairebé totes fang, tot i que es presenten com una unitat. Una d'elles, que porta el títol d'*Ugula*, s'aparta força de les característiques del cicle i rep el tractament narratiu d'una llegenda; alguna de les rondalles d'animals que presenta es poden considerar ndowe. Sembla que els relats han estat obtinguts tots ells a partir de la seva presentació a un concurs literari als instituts guineans.

* Manuel Fernández Magaz

Milang

Malabo : Ministerio de Educación y Deportes, 1984

Llibre de lectura per a la segona etapa de l'ensenyament primari guineà. Inclou tota una colla de llegendes, rondalles, tradicions, danses i jocs populars. Molts d'ells han estat escrits per alumnes de l'Escola Normal de Bata mitjançant un concurs de narracions; uns pocs, els han redactat diversos escriptors guineans actuals.

* Manuel Fernández Magaz & Carmen Murga Ulibarri & Asunción Vegas Poza

Ébano

Saragossa : Luis Vives, 1984

Llibre de Llengua Espanyola pensat per al 2on. curs de Primària de Guinea Equatorial. L'estructura de totes les lliçons comença per una lectura, que en tots els casos és una rondalla o una llegenda de les diverses cultures guineanes obtinguda a partir d'un concurs.

* Carlos González Echegaray
Un poema épico de los bujebas
in *Africa*, número 163. Madrid : IDEA, juliol de 1955

L'autor dóna notícia de l'existència d'un poema èpic dels bissio que es refereix als membres d'un sol clan. En compara la difusió a la que fan els trobadors de nvet amb l'epopeia fang; i en transcriu els poemes inicials, que es refereixen tots a la genealogia i presentació dels diversos personatges que hi intervindran.

* Raquel Ilombe
Leyendas guineanas
Madrid : Doncel, 1981

Aquesta autora, corisquenya, presenta un conjunt de sis narracions pertanyents a la tradició oral. Totes elles són rondalles ndowe, malgrat el títol del llibre. Una d'elles, que porta el títol de *El plato saltarín*, pertany al cicle de Ndjambu.

* Arcadio de Larrea Palacín & Carlos González Echegaray
Leyendas y cuentos bujebas de la Guinea Española
Madrid : IDEA, 1955

Publicació molt interessant, no solament perquè presenta un nombre força elevat de narracions, sinó perquè utilitza una metodologia que, en el seu moment, va significar un important salt endavant en la recopilació de material literari oral. Els autors, primerament fan una versió lliure dels relats; i a continuació donen la transcripció literal en llengua bujeba i en fan una traducció igualment literal. A destacar el petit cicle de llegendes de Nzambi, paral·lel al cicle de Ndjambu.

* Josep Masferrer
Tradicions y cants bubís
in *La Veu del Montserrat*, números 24, 25 i 26. Vic, 14, 21 i 28 de juny de 1890

Probablement es tracta del primer estudi publicat sobre literatura oral equatoguineana. A partir d'informacions facilitades pels primers missioners claretians, Masferrer presenta una sèrie de reflexions i de textos, triats en funció de la seva proximitat a les idees evangelitzadores.

* Paul Mompey

Un peuple du Gabon : les benga

Libreville : edició ciclostilada, 1984

L'autor, professor d'un liceu a Libreville, inclou en aquesta obreta diferents aspectes relacionats amb la Història del seu poble. De fet es redueix als benga del Gabon. Al començament dóna una versió de la llegenda d'origen dels benga.

* Robert Hamilton Nassau

Where animals talk

Boston : West African Folk Lore Tales, 1912

El missioner presbiterià de Bolondo -un dels primers que hi va haver a tot el territori- presenta una col·lecció de deu rondalles d'animals en llengua anglesa; clou el llibre amb un vocabulari comparatiu dels noms dels animals en anglès, benga, pongwe, kombe, upuku i fang.

* Poto-Poto

Periòdic d'aparició molt esporàdica, creat a Bata el 1966. A partir del cop d'Estat d'Obiang Nguema incorpora a cada número transcripcions de narrativa oral; molt sovint, aquests relats es presenten en llengua fang.

* Giovanna Silvestri & Benigno Borikò Lopéo

L'invidia dell'aquila e altre favole della Guinea Equatoriale

Bologna : Missionaria Italiana, 1980

És un petit recull de 17 rondalles d'animals. Totes procedeixen de la Regió Continental, i n'hi barreja de les zones fang i ndowe.

8.- BIBLIOGRAFIA PRÒPIA:

* *Africa a l'escola : materials per a una aproximació a la realitat africana*

Barcelona : Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya, 1992

No es tracta d'una publicació pròpiament dita, sinó d'un dossier de material que el Departament d'Ensenyament reparteix entre els mestres de les escoles on hi ha alumnes de procedència africana. Està pensat per al conjunt dels alumnes de les classes del cicle superior d'EGB i es divideix en dues parts: les relacions entre europeus i africans al llarg de la Història, i el pensament tradicional africà a partir de la literatura oral. En totes dues parts es parteix de textos històrics o literaris, es fa una explicació per al mestre i es presenten diverses propostes de treball per a la classe.

* *Cancionero popular fang*

Malabo : Centro Cultural Hispano-Guineano, en premsa
coautora: Mª Antònia Brunat

Recull d'un centenar de cançons gravades a la Regió Continental els estius de 1990 i 1991. N'hi ha de temàtiques diverses, tot i que hi predominen les cançons senzilles que acompanyen les tasques quotidianes. Cada cançó inclou el text fang, la traducció literal a l'espanyol i una petita explicació.

* *Canciones populares de los ndowe*

Malabo : Centro Cultural Hispano-Guineano, en premsa
coautors: Mª Antònia Brunat i Jaume Bardolet

Recull de cançons populars dividit en dues parts: la primera es basa en cançons gravades a cantants tradicionals professionals; la segona és una recopilació de *cançons de dones*. Al text ndowe s'hi acompanya la traducció literal a l'espanyol, una petita explicació i la partitura bàsica corresponent.

* *El capell i la rossa*

in *La Marxa de Catalunya*, número 126, 11 d'octubre de 1991

Retrat d'un dels tipus característics que necessitem els investigadors que fem treball de camp: l'amic-ajudant que ens busca informació, ens fa de traductor i ens acompanya pertot.

* *El cicle de rondalles de Ndjambu a la narrativa oral dels ndowe*
comunicació presentada al 1er Congreso de Estudios Africanos en el Mundo Ibérico, 1991

El treball intenta una primera tipologia de les rondalles del cicle, base per a la tipologia definitiva que presento a la tesi. Igualment, hi assenyalo per primera vegada la relació entre les rondalles del cicle i la societat iniciàtica femenina del ndjembe.

* *Cuentos annoboneses de Guinea Ecuatorial*
Malabo : Centro Cultural Hispano-Guineano, 1992. - (col. «Ensayos» ; 8)
coautora: Mª Antònia Brunat

Recull de 105 rondalles annoboneses, gravades entre els immigrants d'aquella illa a Malabo i a Bata els estius de 1989 i 1990. Hi ha un estudi introductori i una versió de 25 de les rondalles en llengua annobonesa.

* *Cuentos bubis de Guinea Ecuatorial*
Malabo : Centro Cultural Hispano-Guineano, 1992. - (col. «Ensayos» ; 9)
coautors: Mª Antònia Brunat & Pilar Carulla

Recull de 106 rondalles bubis, gravades a diversos indrets de l'illa de Bioko els estius de 1990 i 1991. Hi ha un estudi introductori i un apèndix amb la versió en llengua bubi de 25 rondalles; aquesta versió és de Ciriako Bokesa.

* *Cuentos de los fang de Guinea Ecuatorial*
Malabo : Centro Cultural Hispano-Guineano, 1991. - (col. «Ensayos» ; 7)
coautora: Mª Antònia Brunat

Recull de 106 rondalles fang, gravades entre els anys 1986 i 1990. Hi ha un estudi introductori i un apèndix de 25 rondalles escrites en llengua fang. S'hi utilitza l'ortografia més habitual, seguint les normes de Rafael Mª Nze Abuy.

* *Los cuentos de Ndjambu y el pensamiento tradicional ndowe in Africa 2000*, número 15. Malabo, 1991

És un estudi analític de les rondalles del cicle de Ndjambu que vol completar l'estudi introductori del llibre *Cuentos de los ndowe de Guinea Ecuatorial*. Es refereix bàsicament a tres qüestions, estudiades a partir de ls rondalles: les relacions entre homes i dones, les relacions entre els homes i els éssers espirituals, i les relacions entre els homes i els animals.

* *Cuentos de los ndowe de Guinea Ecuatorial*
Malabo : Centro Cultural Hispano-Guineano, 1991. - (col.
«Ensayos» ; 6)

Recull de 106 rondalles ndowe, gravades entre els anys 1986 i 1990. Hi ha un estudi introductori i un apèndix de 25 rondalles escrites en llengua ndowe. L'ortografia emprada és fruit de les meves pròpies investigacions i de les orientacions de M. Carme Junyent.

* *Cuentos y Leyendas*
in *Quimera*, número 112-113-114. Barcelona, 1992

Dintre d'un número especial de *Quimera* dedicat a la literatura africana, l'article es centra en la distinció entre els dos gèneres sobre els quals he investigat: les rondalles i les llegendes. Tot partint dels autors clàssics i de les meves pròpies recopilacions, miro d'establir-ne la diferència prenent com a base els aspectes iniciàtics dels relats.

* *Entre el negre i el blanc*
in *Avui*, 8 de setembre de 1991

Reportatge que ofereix una presentació general de la part continental de Guinea Equatorial. Escrit en forma d'itinerari.

* *L'evolució dels personatges a les rondalles*
in *Guix : elements d'acció educativa*, número 160. Barcelona, febrer de 1991

A partir de diversos exemples pertanyents a la tradició de casa nostra, miro d'establir una tipologia de les rondalles, aplicable a totes les tradicions, basant-me en l'evolució dels personatges.

* *L'illa de Bioko*
in *Avui*, 27 de setembre de 1992

Reportatge que intenta una aproximació general a l'illa, contrastant els temps colonials i els actuals.

* *La leyenda de Lohodann*
in *Àfrica 2000*, número 12. Malabo, 1990

Transcripció íntegra d'aquesta llegenda ritual annobonesa, que vaig gravar l'estiu de 1989. Fins ara inèdita, segurament formaria part d'una antiga epopeia.

* *Likano la bolo nyama : contes d'animals*
Barcelona : Intermón i Comunitat Econòmica Europea, 1989
coautora: Adelina Kola Ipuwa

Recull d'11 rondalles d'animals, totes les quals pertanyents a la cultura ndowe. El llibre es va publicar en edició bilingüe catalano-ndowe, seguint criteris ortogràfics fruit de les meves investigacions i de les orientacions de M. Carme Junyent. Darrera de cada rondalla hi ha una explicació de caràcter etnogràfic; i, al final, unes propostes de treball pensades per als mestres.

* *Likano la bolo nyama : cuentos de animales*
Barcelona : Asociación Cultural Rhômbe, 1991
coautora: Adelina Kola Ipuwa

Versió en espanyol del llibre anterior.

* *Llegenda, Història i Legitimació*
in *Studia Africana*, número 3. Barcelona, febrer de 1992

L'article presenta un estudi sobre els herois i protagonistes de la literatura oral, bàsicament africana. A partir de la constatació d'una similitud de situacions i d'actuacions, es mira d'analitzar el sentit de la Història que fa que alguns pobles creguin com a reals els fets narrats. Conclou amb una inclusió d'aquesta mena de relats, els acceptats com a històrics, en el concepte de temps primordial, que les societats intenten recrear i que justifica l'ordre establert. A l'acabament s'esquemmatitza la trajectòria vital dels herois de les llegendes.

* *El mito fundacional del reino bámbara de Segú y los cuentos ndowe de Ilombe*
in *Africa 2000*, número 14. Malabo, 1991

Tot partint d'aquests dos grups de relats, analitzo les múltiples semblances que presenten; i desenvolupo la tesi d'un fons comú i unes finalitats iniciàtiques per a ambdós grups.

* *Narrativa oral caribenya i narrativa oral africana : un estudi comparatiu*
inèdit

Treball d'investigació consistent a relacionar ambdues narratives orals: tot partint dels reculls de Feijóo, Frobenius, Antoni Mª Alcover, Agna de Valldaura, Joan Amades, Italo Calvino i Afanasiev, estableixo un paral·lelisme entre rondallística europea, africana i caribenya; però arribo a la conclusió que, malgrat les fortes interrelacions culturals, no es pot parlar d'influències especials entre les narratives caribenya i africana.

* *Narrativa popular al cicle 12-16*
in *Escola Catalana*, números 276 (gener de 1991), 278 (març de 1991), 281 (juny de 1991), 282 (juliol-agost-setembre de 1991) i 284 (novembre de 1991)

Intent d'utilització a l'escola (cicle d'alumnes de 12 a 16 anys) de l'estudi de la narrativa oral, tot aplicant a les rondalles catalanes l'esquema d'anàlisi que he seguit a la tesi.

* *La percepció de l'africà en la colonització de la Guinea Espanyola: els articles de Josep Masferrer*
in *L'Avenç*, número 159. Barcelona, maig de 1992

Tot partint dels articles que Josep Masferrer va escriure a *La Veu del Montserrat*, miro d'analitzar els primers temps de la colonització real del territori guineà, que protagonitzaren els claretians com a avançada; i el pas d'una actitud d'esfereïment i rebuig a una altra de paternalisme, portat a terme pels mateixos missioners com a base de la seva actuació en el país.

* *Qüestió de seguretat*
in *El Temps*, número 375. València, 26 d'agost de 1991

Anàlisi sobre la situació política del país, quan el règim actual es preparava per confeccionar una Constitució nova que, segons diuen, tolerarà la presència de partits polítics diferents de l'oficial.

* *Repertori de rondalles ndowe i fang de Guinea Equatorial*
inèdit

Treball d'investigació entorn dels repertoris de rondalles publicats pel Centro Cultural Hispano-Guineano de Malabo. Es tracta d'un treball teòric que mira d'organitzar el material per cicles i estudiar les principals característiques de cadascun dels grups resultants.

* *Soya Lohodann : una leyenda de la isla de Annobón*
in *Africa 2000*, número 10-11. Malabo, 1989

A partir d'una presentació d'aquesta llegenda, transcrita íntegrament en un altre número de la revista, intento veure les característiques d'aquest gènere i refutar-ne la pretensió d'historicitat.

* *Tradiciones y cantos bubis : una visión de 1890*
in *Africa 2000*, número 13. Malabo, 1990

Partint dels articles que Josep Masferrer i Arquimbau, membre de l'Esbart de Vic, va publicar a *La Veu del Montserrat* amb aquest mateix títol, intento fer un repàs de la tasca portada a terme pels primers missioners claretians a Guinea; i establir la contradicció dels grups socials que donaven suport a la Renaixença, regionalistes a casa i espanyolistes a fora.

* recensions publicades:

- l'Avenç, número 148, maig de 1991: Marissa Puig Ventura, *Los europeos y el oro de Africa Oriental (antiguo Zimbabwe)*.

- l'Avenç, número 150, juliol-agost de 1991: Ferran Iniesta, *Antiguo Egipto. La nación negra*.

- l'Avenç, número 154, desembre de 1991: Inongo-vi-Makomé, *España y los negros africanos: ¿la conquista del Edén o del infierno?*

- l'Avenç, número 155, gener de 1992: Amos Tutuola, *Mi vida en la maleza de los fantasmas*.

- l'Avenç, número 156, febrer de 1992: Joseph Campbell, *Las máscaras de Dios : mitología primitiva*.

- l'Avenç, número 157, març de 1992: Joaquim Buxó, *Contes d'Àfrica*.

- l'Avenç, número 158, abril de 1992: José María Bueno Carrera, *Nuestras tropas en Guinea*

- l'Avenç, número 159, maig de 1992: Boris de Rachewiltz, *El libro de los muertos de los antiguos egipcios*.

- l'Avenç, número 160, juny de 1992: Louis Perrois & Marta Sierra Delage, *L'art fang de la Guinea Equatorial*.

- l'Avenç, número 162, setembre de 1992: Mungo Park, *Viajes a las regiones interiores de Africa (1795-1805)*.

- l'Avenç, número 162, setembre de 1992: Jordi Sabater i Pi & J. Oriol Sabater i Coca, *Els tatuatges dels fang de l'Àfrica Occidental: art, simbolisme i biologia en una manifestació artística poc coneguda*.

- l'Avenç, número 163, octubre de 1992: Augusto Iyanga Pendi, *El pueblo ndowe : etnología, sociología e Historia*.

- *l'Avenç*, número 167, febrer de 1992: Lluís Mallart i Guimerà, *Sóc fill dels evuzok : la vida d'un antropòleg al Camerun*.

- *Studia Africana*, número 4, 1993: Bonaventure Mve Ondo, *Sagesse et initiation : à travers les contes, mythes et légendes fang*.

- *l'Avenç*, en premsa: Basil Davidson, *Historia de Africa*.

- *l'Avenç*, en premsa: Mariano L. Castro & Mª Luisa de la Calle, *Origen de la colonización española de Guinea Ecuatorial (1777-1860)*.

* * * *

II.- ARICLES DE PROPERA PUBLICACIÓ:

- a *Africa 2000*:

* *Aspectos singulares y organización narrativa en los cuentos de Ndjambu*.

* *Una tercera categoria de héroes en los relatos orales de los ndowe*.

- a *l'Avenç*:

* *Katalatribu i realitat colonial : una visió de la Guinea Espanyola de Josep Mª Folch i Torres*.

- a *Avui*:

* *Libreville : un regal de l'estuari i de l'oceà*.

- a *El Temps*:

* *El retorn a la societat tradicional a Guinea Equatorial*.

I N D E X

1.- Estudis d'Antropologia Cultural i altres obres de caràcter general	4
2.- Estudis d'Història i Antropologia Cultural africana	9
3.- Estudis de literatura oral	32
4.- Reculls de literatura oral	44
5.- Estudis relatius a les llengües africanes (incloses les de Guinea Equatorial)	54
6.- Estudis relatius a Guinea Equatorial	62
7.- Estudis i reculls de literatura oral de Guinea Equatorial	87
8.- Bibliografia pròpia	92